

DACHAU**Dachau mei 2015**

‘Lees Hoornik maar,’ zei opa als ik hem naar Dachau vroeg. Zijn verwijzing naar Ed Hoornik was opmerkelijk. Voor hetzelfde geld had hij andere schrijvers kunnen noemen die in hetzelfde kamp gezeten hadden.

Overduin, Rost, Tas... maar al wandelend in het bos tussen Zeist en Austerlitz op weg naar de Kozakkenput noemde opa Ed Hoornik. Het zegt iets over zijn sociale intelligentie. Opa wist dat ik net bij zijn Verzameld Werk had aangeschaft met het oog op mijn eindexamen. En dus, vermoed ik dat hij zei: Lees Hoornik maar. En kreeg ik geen poot aan de grond.

Opa deelde zijn herinnering met zwijgers. Ik was te jong en, laat ik maar eerlijk zijn, was een geboren prater. Ook toen al...

En dus, vermoed ik, deelde op het Kampereiland met Gerrit. Ik heb mijn oom voor wie ik altijd grote waardering heb gehad gevraagd... ook hij zweeg. Over ...

Maar wat achteraf nog meer verbaasd: Mijn eigen herinneringen... dat zei hij evenmin. Die kreeg ik later pas

En zo bleef opa voor mij altijd een wat oppervlakkige opa:

Hoog voor de prins!

Mijn opa

Aardewerk is paardewerk

Nozems...

En zo heb ik de informatie pas later ...

Interviews met de zussen... brieven via oom Roel, gesprekken met Gerrit, memoires...

Typerend ook bezoek aan ... Jan Post en Mance Koers...

Wel op tijd om in contact te komen met Jeroen Kummer van de IJsselacademie en Jaa van Gelderen.

Maak geen held van je grootvader...

Maar hij ...

Pieter Kapenga, geboren 13 februari 1898, kampnummer Dachau 69675

Op 24 mei 1944 werd Pieter Kapenga uit het kamp Vught in Nederland overgebracht naar het concentratiekamp Dachau.

Pieter Kapenga werd op 26 maart 1943 in Vught gevangen gezet als politieke gevangene. Hij had als politieman geweigerd om Joden gevangen te nemen en te vervoeren naar Kamp Westerbork in de provincie Drenthe in Nederland.

Na zijn terugkeer in Nederland heeft hij zijn ervaringen in kamp Vught en kamp Dachau voor zijn kinderen op papier gezet. Ook is zijn verhaal, gewijzigd en aangevuld, in 1947 als feuilleton gepubliceerd in het Kamper Nieuwsblad.

Zijn jongste zoon Roelf Kapenga (oud-directeur van een basisschool) en zijn kleinzonen Peter Sierksma (historicus, schrijver en journalist) en Peter Kapenga (financieel deskundige bij een woonzorg-organisatie en deskundige antroposofie) zijn voornemens om een boek te maken over deze herinneringen van Pieter Kapenga.

Zij willen daartoe een bezoek brengen aan kamp Dachau op donderdag 28 mei en vrijdag 29 mei 2015.

Tijdens dat bezoek willen zij graag een aantal feiten uit het boek van Pieter Kapenga verifiëren en tevens antwoord krijgen op een aantal vragen.

Daarom zouden zij het erg op prijs stellen om op donderdag 28 mei en/of vrijdag 29 mei a.s. een gesprek te hebben met een van de medewerkers van het archief van het herinneringskamp Dachau.

Vragen:

- Pieter Kapenga werd ondergebracht in Block 17. Zijn van dit Block foto's en namenlijsten overgebleven?
- Pieter Kapenga werd in mei 1944 te werk gesteld op een boerderij met de naam Pollnhof.
 - Is deze boerderij nog te vinden?
 - Is er informatie voorhanden over deze boerderij en over de werkzaamheden die daar moesten worden uitgevoerd?
 - In zijn boek beschrijft Pieter dat bij de poort van de boerderij een Christusbeeld aanwezig was. Is dat beeld nog bewaard gebleven?
 - In zijn boek noemt Pieter dat in de buurt van de boerderij een diepe kolk aanwezig was. Is deze kolk nog terug te vinden?
- In zijn boek vertelt Pieter dat geallieerde vliegtuigen pamfletten hebben uitgeworpen. Zijn van deze pamfletten nog exemplaren bewaard gebleven?
- In zijn boek vertelt Pieter, dat op een zekere dag 1500 politiemensen uit München zijn doodgeschoten door de SS. De arrestatie van deze politiemensen zou een gevolg zijn van het feit dat zij niet streng genoeg zouden hebben opgetreden tegen een volksoptocht van met name vrouwen. Is over deze opstand en de gevolgen daarvan informatie voorhanden?
- In Block 26 zou een kapel zijn ingericht waar godsdienstoefeningen werden gehouden. Is daar in het archief nog iets van terug te vinden? Bijvoorbeeld foto's en andere informatie.
- In zijn boek noemt Pieter dat hij boeken kon lenen uit een bibliotheek voor de gevangenen. Is over deze bibliotheek informatie voorhanden?
- In de winter heeft Pieter gewerkt aan een telefooncentrale. Is het bekend waar deze telefooncentrale was gelegen (bijv. in of buiten het kamp)?
- In februari 1945 werd Pieter te werk gesteld bij de bouw van een bunker. Waartoe werd deze bunker gebouwd en waar lag deze bunker.
- In het kamp werd gebruik van een soort kampgeld: praemiënscheine genoemd. Is er meer bekend over dit kampgeld en zijn daar nog voorbeelden of foto's van in het archief?
- Is er meer bekend over de ontvangst van voedselpakketten uit de verschillende landen waaruit de gevangenen afkomstig waren?
- Uit de voedselpakketten is veel gestolen door de SS: Is daar meer over bekend?
- Op zondag 29 april 1945 werd kamp Dachau bevrijd door de Amerikanen. Zijn daar foto's van en is daar meer informatie over?
- Na de bevrijding werd voor de Nederlandse gevangenen een soort krantje uitgegeven: De Stem de Lage Landen. Zijn deze in het archief nog voorhanden?
- Wat is in het archief terug te vinden over het transport van de voormalige gevangenen naar hun vaderland?

Roelf Kapenga
Peter Sierksma
Peter Kapenga

Reeds geruimen tijd liepen in het concentratiekamp te Vught geruchten over een overplaatsing naar Duitsland. In den winter van '43 op '44 was dit onderwerp van het gesprek. In Vught zouden er onvoldoende werk-objecten zijn en de gevangenen zouden in Duitsland worden ingezet voor productieve arbeid. Soms werden getallen genoemd van 1000, van 1500, zelfs van 2000 gevangenen, die naar Duitsland zouden moeten. Maar er werd gezegd: "Het Philips-commando zal vrij blijven". Misschien zouden er enkele "Zware" uitgekamd worden, maar verder zou dit bijzondere commando wel ongemoeid worden gelaten, omdat het productieve arbeid verrichtte.

Zoo werd het midden Mei en de geruchten over de overplaatsing begonnen weer op te komen en onrust onder de gevangenen te zaaien. Van het Philips-commando werd een opgave verwacht van "onmisbaar personeel". Ook ik moest onmisbaar personeel opgeven van het op het magazijn werkzaam zijnde personeel. Ik heb als onmisbaar opgegeven: de oudere gevangenen en de gehuwden met groote gezinnen.

Een week later werd een opgave gevraagd van het personeel met vermelding van verschillende functie's, die werden waargenomen. Niemand wist wat dit alles te beteekenen had.

Als laatsten van zooveel werkten bij Philips nog een 200 Joden en Jodinnen. Ook deze werden onrustig, want steeds gingen er geruchten over op komst zijnde deportaties, zoodat de nervositeit zelfs invloed had op de arbeids-prestaties. De moffen maakten bekend, dat alle geruchten van vermeende deportaties volkomen uit de lucht gegrepen waren. Niemand had echter veel vertrouwen in de beloften en verzekeringen der moffen.

Eén of twee dagen later moest een ieder op het ochtend-appèl verschijnen. Zelfs Philips Brandwacht, die nimmer op het appèl verscheen, werd opgecommandeerd. De appèl-plaats werd afgezet door zwaar-bewapende S.S. en daar begon het lieve leven.

Het was toen 24 Mei 1944. Ongeveer 1000 nummers werden afgeroepen. Deze personen waren bestemd voor deportatie naar Duitsland. Na aftrek van zieken, van personen die in een buiten-commando werkten en van degenen, die reeds naar huis waren, bleven er 860 over.

Ook ik had de eer uitverkoren te zijn voor deportatie naar Duitsland. Vele politie-ambtenaren deelden met mij dit lot. Veel vrienden en bekenden stonden op de appèl-plaats, bijeengedreven in groepen van 50, en spraken elkaar moed in. De nummers werden

nogmaals afgelezen; er kon er eens één “gedrost” zijn. De slachtoffers werden in de gelegenheid gesteld om hun levensmiddelenpakket van de woonbarak te halen, waarvan dankbaar gebruik werd gemaakt. Zelf behoorde ik tot de ongelukkigen, die hun hebben en houden op de fabriek hadden en dus platzak naar Duitsland gingen. Het was juist de dag dat ik een pakket van huis zou ontvangen, hetwelk dus ook was verbeurd. Wat vrouw en kinderen met veel moeite bij elkaar gebracht hadden viel in handen van de S.S.-boeven, want dat deze pakketten als “onbestelbaar” aan afzender retour konden worden gezonden, wisten deze dieven schijnbaar niet.

Na den geheelen dag op de appèl-plaats te hebben doorgebracht, werden wij van brood, boter en worst voorzien, waarna het “afmarsch” was onder de “Grüne Polizei”. Eerst werd nog gecontroleerd of je geen extra-pullover meenam of een kamprui. Lepels hadden de moffen zeker ook niet meer, want deze werden ons afgenomen.

Voor het eerst - na ruim een jaar - ging ik dus het kamp Vught verlaten, doch onder omstandigheden, die ik nimmer had verwacht. Waar gingen wij heen? Niemand die het antwoord kon geven en ook de S.S. gaf geen inlichtingen. Wij marcheerden naar de halte IJzeren Man en daar stond reeds een trein gereed, bestaande uit een 20 veewagens. Met ongeveer 50 man in een wagon. In elke wagon een paar pakken stro, dat ging dus nog wel.

Het was inmiddels 8 uur 's avonds geworden. De trein zette zich in beweging en daar gingen wij een onbekende bestemming tegemoet.

Bij mij in de wagon bevond zich mijn trouwe vriend, de veldwachter Dirk Boonstra van Grijpskerk. Hij had pas een week of zes bunker opgeknapt en was terneergeslagen. Toch troostten wij elkander met de wetenschap, dat ons lot lag besloten in handen van onze Hemelschen Vader, zonder Wiens wil geen haar van ons hoofd vallen zou. Zou hij er een voor gevoel van hebben gehad, dat hij niet weer in het vaderland zou terugkeren?

Zoo ging het dus van Eindhoven-Venlo de grens over. Hoevelen zouden Nederland terugzien? Er gaat veel om in een mensch, wanneer men onder dergelijke omstandigheden zijn vaderland verlaat. Veel lichtpunten waren ook niet aanwezig.

Toen wij op Duitsch gebied aangeland waren, was de nacht ingevallen. Veel was er niet te zien. Ik ben maar wat in het stroo gaan liggen en heb tot den morgen heerlijk geslapen. Bij het ontwaken waren we de Rijn reeds genaderd. In de vroege morgenuren passeerden we Keulen, welke stad toen reeds vreeselijk had geleden van de zware bombardementen.

Het was prachtig weer. Door de luchtgaten in de wagon konden wij naar buiten zien, al keken wij dan door het prikkeldraad, gespannen voor deze “gaten”. Alle boomen stonden in vollen bloei. Een schoon gezicht voor gevangenen, die dat het vorige jaar niet mochten aanschouwen. Bloeiende vruchtboomen, bloeiende kastanjes, het herinnerde alles aan de vrijheid.

In den nacht was de trein geruimen tijd opgehouden, omdat er luchtalarm was wegens het bombarderen door geallieerde vliegers. Duitschland werd gebeukt en stond te schudden op zijn grondvesten.

Steeds verder ging het naar het Zuiden. In onze wagon bevond zich een Duitsche gevangene, die naar de “Heimat” terugging. Deze was tamelijk georiënteerd en wist te vertellen, dat wij zeer zeker naar Dachau werden gevoerd, omdat wij steeds Zuidelijk gingen en het kamp Buchenwald Oostelijk lag. Bij Mainz ging het de Rijn over en toen reden we in Zuid-Oostelijke richting. Het was een prachtig wisselend landschap! Heuvels, bergen, dalen, mooie stations, kasteelen wat was Duitschland een mooi land!

Tegen den avond bereikten wij Dachau. Wat zou ons daar wachten en wedervaren? De trein werd naar het S.S.-lager gerangeerd waarna we moesten uitstappen. Toen ging het naar het strafkamer. Het bleek, dat een drietal gevangenen kans had gezien om de deur van de wagon te openen en uit de rijdende trein te springen. Dat zou dan gebeurd zijn ter hoogte van de Hollandsch-Duitsche grens. Of zij lang van hun vrijheid hebben genoten, is ons nimmer bekend geworden.

Het was reeds donker, toen wij op de appèl-plaats stonden. De ontvangst was nu niet bepaald hartelijk te noemen. Een grote S.S. er liep met een bullepees te zwaaien en menig landgenoot maakte daarmede kennis. Den nacht moesten wij tesamen doorbrengen in het badlokaal. Het was dien afgeloopen dag zeer warm geweest en ook de nacht was broeierig. Van slapen kwam niet veel. Enkelen namen hun nachtrust op de steenen vloer, doch daar was ik nog niet aan toe. Ik bracht den nacht door op een houten bank.

Toen de dag aanbrak, werden wij weer naar buiten gedreven. Wij werden toen geregistreerd, omgekleed, ontluist, enz. Het geheel leek wel een troep woonwagen-kerels. Wij werden ondergebracht in de quarantaine-barak en wel Block 17. Wat een verschil met ons nette kamp Vught! Daar blonk alles van zindelijkheid en netheid; hier was alles even grauw en troosteloos. Dadelijk begonnen wij met een overvolle barak. Twee man op een stroozak. Een mooie ligging in de zomermaanden. De quarantaine zou een week of drie duren, werd ons medegedeeld, De luiere vrienden vonden dit wel goed, doch ik was hier nu niet zoo erg mee ingenomen. Er is niets vervelender voor een gevangene dan gedoemd te zijn tot niets-doen, den geheelen dag niets-doen.

Al spoedig maakten wij kennis met andere gevangenen. Hollanders, die reeds eenige jaren in Dachau hadden vertoefd. De voeding bleek in Dachau zelfs beter te zijn dan in Vught en uit Holland mochten pakketten worden ontvangen tot een onbepert aantal en een onbepaald gewicht. Dat was een verbetering met Vucht, waar één pakket tot een gewicht van 3 kg per week mocht worden ontvangen.

Wij waren een dag of tien in Block 17 ondergebracht, toen bericht binnenkwam van de groote invasie in Normandië. Ook de Duitsche couranten die in het lager kwamen, verheelden het feit van de invasie niet. Dat gaf den burger moed! Algemeen was dan ook de

gedachte: Nog een paar maanden, hoogstens een half jaar, in elk geval voor den winter zou de oorlog wel afgelopen zijn en dan wij met Kerstmis thuis.

Mijn tweede Pinksterfeest in gevangenschap mocht ik in Dachau vieren. Ik had toen niet kunnen denken, dat ook mijn derde Pinksterfeest in gevangenschap in Dachau zou worden gevierd, al was dit laatste feest dan onder blijder omstandigheden en in het vooruitzicht van een spoedig weerzien van vrouw en kinderen. Hoevelen hebben in begin Juni 1944 – bij het bekend worden van de invasie – gehoopt op een spoedig thuis zijn! En ach, hoevelen hebben het leven moeten laten in den langen bangen winter van 1944 op 1945. Het is voor een mensch in gevangenschap goed, dat hij alles vooraf niet weet.

Voor al de gunstige berichten omtrent de invasie waren hoopvol en moedgevend. Vol hoop werd de toekomst ingezien. Ach, hoe werden wij teleurgesteld! Wij die wisten, dat het lot van onze vrijheid afhing van het succes der geallieerde troepen.

Er was zeker nogal gebrek aan werkvolk in moffenland, want de z.g. drie weken quarantaine waren nog niet verstreken toen vakmensen werden uitgezocht voor transport naar buitenlagers. Naar alle kanten werden de gedeporteerde slaven gebracht. Het grootste deel naar Alach bij München en Cötteren bij Kempten, doch kleinere afdelingen naar Augsburg, Ulm aan de Donau, Bodensee, München, enz. Het eene lager werd goed genoemd, het andere weer slecht. In wezen moest je echter overal hard werken en kreeg je weinig te eten. Daar ik om principiële redenen de fabriek niet in wilde om oorlogsproducten te maken, gelukte het mij steeds om daaraan te ontkomen, omdat ik invalide was. Ik mis n.l. de pink van mijn rechterhand.

Een groot transport, 3 à 400, ging naar Alach bij München. Dat was een lager, waar veel fabrieken waren voor de oorlogsindustrie. Mijn beste vrienden gingen met dit transport mede, o.a. Dirk Boonstra en vele anderen, waarmede ik in Vught ruim een jaar de gevangenschap had gedeeld. Ze gingen verder een onbekende bestemming tegen in dit moffenrijk.

Gevraagd werd: “Wat zou het beste zijn?”. De één beweerde, dat in Dachau blijven het beste was, een ander wist dat het in buitenlagers beter van eten was. Over het algemeen was het overal gelijk. Hard werken, weinig eten. Oudere Dachau'ers gaven den raad, trachten zoolang mogelijk in Dachau te blijven.

Wij waren een week of drie in Dachau, toen het S.S.-lager – liggende naast het strafleger – werd gebombardeerd. Het was tijdens een aanval op München, dat één machine een duikvlucht maakte en het S.S.-lager onderhanden nam. Het was voor den vlieger wel een gewaagde onderneming, want de geheele omgeving van Dachau stond vol lichte en zware afweerbatterijen. De Tommy had raak gegoooid: een kabelfabriek lag gedeeltelijk in puin; een S.S.-administratiegebouw van drie verdiepingen geheel. Verder waren meerdere administratiegebouwen en S.S.-woningen zwaar beschadigd.

Dadelijk werden Hollandsche timmerlieden, metselaars en dakdekkers (pannenleggers) uitgezocht. Deze hebben heel wat weken werk gehad met opruimen,

dakdekkers en herstellingen van gebouwen. Velen gaven zich op voor opruimingswerkzaamheden, meest uit nieuwsgierigheid om een te kijken wat er kapot gegoooid was.

Voor München werden bommen-commando's gevraagd voor het zoeken en opruimen van niet-gesprongen bommen. Beloofd werd: extra eten, veel rookgerei en sterke drank. Helaas waren er verschillende Hollanders, die zich opgaven. Ik heb tegen meerderen gezegd, dat ze zich beter konden melden voor de S.S., dan wisten ze tenminste, dat ze voor de moffen oorlogsdiensten verrichten. Gezien het aantal ongelukken, dat met deze bommenexperimenten gebeurde, werden deze commando's “Hemelvaart”-commando's genoemd.

Op een avond werden er boeren en gardeniers gevraagd. Ik zei tegen mijn vriend Ham: “Dat is wat voor ons!” Wij gaven ons op als boer. Gezien het feit dat wij zwaar gebouwd waren, werden wij voor vol aangezien en aangewezen voor een “boeren-commando”. De één beweerde, dat het goed werk was, de ander dat het slecht was. Wij zeiden: “Het is te probeeren”. Den volgenden morgen was het uitrukken met het z.g. “Pollnhof-Kommando”, dus weer een onbekende toekomst tegemoet. “Wat is Pollnhof?” Een vraag, die wij niet konden beantwoorden, doch wij zouden het wel ervaren. Het commando bestond uit 60 man: Russen, Tsjechen, Joego-Slaven, Franzosen, Polen, Moffen, Italianen en Hollanders, een bonte mengeling, jong en oud.

In de boeken over het concentratiekamp van Dachau van Overduin en Knoop wordt genoemd het commando “Liebhof”, door de gevangenen “Friedhof”- of Kerkhofcommando genoemd, omdat het zwaar commando was, waarin vele gevangenen ten gronde gingen. “Pollnhof” was eenzelfde commando. De landerijen van Liebhof en Pollnhof lagen naast elkaar en de werkzaamheden waren gelijk.

Bij de poort van “Pollnhof” stond een Christus-beeld, zooals in Rooms-Katholieke streken meer wordt aangetroffen. Omdat een enkele R.K.-gevangene bij het voorbij marcheeren van dit beeld zijn muts nog wel eens afnam, werd door de S.S.-geleide ter bespotting nog wel eens het commando: “Mützen ab!” gegeven.

“Pollnhof” was een groote boerderij, bestaande uit graanbouw, aardappelbouw en “Gärtnerij” of groentenweekerij, hoofdzakelijk koude-grond cultuur.

De boerderij besloeg een groote oppervlakte en was onteigend aan een anti-nazi boer, thans in beheer bij de S.S. Een Unterscharführer met een groote bek was beheerder of “Verwalter”. Het commando stond onder bevel van een Oberscharführer, die ergens in de “Krieg” was geweest en de kolder in zijn kop had overgehouden.

Onze eerste werkzaamheden bestonden in het wieden van een veld wortelen; een werkje, waarbij je het in de rug kreeg van het krom-staan.

Toch waren we blij werk te hebben, want den geheelen dag in het lager is ook vervelend. Tevens gaf het werken om 9 uur v.m. een behoorlijk stuk extra brood met worst

of boter. Het waren lange dagen op deze boerderij. Het werk was zwaar; wij voor ons moesten zorgen zoo weinig mogelijk te doen.

“Herr Verwalter” volgde geregeld het systeem, de vertegenwoordigers van verschillende naties tegen elkaar uit te spelen. De Hollanders waren echter niet zoo dom om er in te loopen. De Polen en Italianen waren het domste. Die werkten zich in het zweet voor de moffen.

Een groep Russen uit de Oekraïne was ook nogal werklustig. De echte Russen wilden met deze Oekraïners niet van doen hebben. De Oekraïners werden niet beschouwd als Russen. Met de gewone Russische jongens was best samen te werken. Het waren goedhartige kerels, alleen wat wantrouwend en zij voelden zich gauw achteruitgezet.

De Polen en Italianen waren schoften. Ze waren opgevoed in verraad en corruptie. De Russen voelden zich steeds tot elkaar aangetrokken en kwamen voor elkaar op. Ze maakten gauw ruzie, doch waren het ook spoedig vergeten. Het ging de Russen precies als de eksters en kraaien: ze hadden een zwak voor alles wat mooi was en blonk.

Op “Pollnhof” was een gedeelte van het land in gebruik voor groentenkweekerij. Er werd veel kool verbouwd: onafzienbare velden roode kool, witte kool, savoye kool, karperkool en koolrabi. De moffen zijn nu eenmaal gek op koolsoep. Er was ook een groot veld met tomatenplanten en een veld met augurkenplanten. Volgens gevangenen, die “Pollnhof” reeds eenige jaren hadden gediend, was dit het eerste jaar dat er tomaten en komkommers waren uitgezet. Er waren wel 10.000 tomatenplanten. In dat tomatenveld werkten twee moffen, die zichzelf hadden gebombardeerd tot “gardenier”. Gardenier zijn staat in Duitschland in hoog aanzien en voor de bodem-cultuur als iets bijzonders aangeschreven. De tomatenplanten werden geleid langs gespannen ijzerdraden. De beide moffen hadden schijnbaar wel aan druiven-cultuur gedaan, want van de tomaten maakten ze ook zoiets als druivenboompjes.

Op zekeren dag maakte ik tegen “Herr Verwalter” de opmerking, dat, indien hij zijn tomaten niet anders behandelde, hij geen vruchten zou krijgen. Ik moest toen ook eens tomaten snoeien. De planten waren in erge mate verwilderd, zoodat ik van een plant meer uitroeide dan liet staan. Dat werd “Herr Verwalter” toch te bar en volgens hem kon ik er ook niets van. Ik heb gezegd, dat hij maar eens een deskundige moest halen en diens meening vragen. Dat heeft hij zeker ’s avonds gedaan, want den volgenden dag moest ik naar het tomatenveld en voor het snoeien der planten zorg dragen. Ik kreeg gedaan, dat mijn vriend Ham mij mocht assisteerden, Wij hebben tesamen ruim 3 maand in deze tomaten gewerkt. Ham was een beste kerel en wij hebben er van gemaakt, wat wij konden. Wij hebben hard gewerkt (het spijt me dat ik moet zeggen, dat ik voor een mof hard heb gewerkt), doch hierin zat eergevoel en eigenbelang. Wij wilden den mof toonen, dat de Hollanders bekwame gardeniers waren; dat was ons eergevoel. Daarbij konden we zooveel tomaten eten als we lusten; dat was eigenbelang.

Hoe beroerd “Herr Verwalter” ook was, toch moet ik verklaren, dat hij ons toestond zooveel van de vruchten te eten als we wilden. Van dat eten hebben wij dankbaar gebruik gemaakt. Wij hadden een veld tomaten, zooals in den geheelen omtrek niet te vinden was, zelfs niet op de S.S.-“Gärtnerei”. “Herr Verwalter” was daarop zeer trots. Hij heeft ons echter nimmer laten blijken, dat hij ons werk waardeerde. Wij waren ook maar boeven, Hollandsche terroristen. Dat Ham en ik politieambtenaren waren, heeft hij nimmer geweten.

De vruchten werden door ons elken morgen geplukt en dan in manden naar een distributieafdeeling voor de S.S. en de gezinnen van deze hooge heeren gebracht. In het begin werden ze door ons netjes gesorteerd, doch daar had de mof geen kaas van gegeten. Tomaat is tomaat, Alles werd in groote manden geworpen. Met de vrucht werd gegoid, zooals een boer in Nederland nog niet met zijn aardappelen doet. ’s Lands wijs, ’s lands eer.

Naast de landerijen, waar wij ons werk moesten verrichten, was een bloemenkweekerij. Daarop werkten een aantal gestrafte S.S.-soldaten. Deze werden in de wandeling “gevallen engelen” genoemd. Ze lagen in een afgezonderde afdeeling van het gestraftenlager. Hun aantal liep soms tegen de 1000. Het waren gewezen S.S.’ers, die wegens een of ander disciplinair vergrijp waren gestraft. Ze waren gekleed in een oude soldatenuniform, zonder eenig onderscheidingsteeken. Er bevonden zich zoowel soldaten als officieren onder en alle naties, die de oproep van den strijd tegen Rusland hadden gehoord, waren vertegenwoordigd. De heeren waren zwaar gestraft, moesten hard werken en hadden geen gunsten. Het eten dat ze kregen was goed, doch ze mochten geen pakketten ontvangen. Tevens kregen ze geen cantine. Als gevolg van deze maatregel: geen rookerij. Dat was hun verboden. Ik heb wel eens met die heeren gewerkt en daaronder Hollanders, Belgen, Denen, Noren, enz. aangetroffen, die allen voorgaven bitter te zijn teleurgesteld in het Nationaal-Socialisme van Hitler.

Op de bloemenkweekerij werkte ook een Hollander, een politiemans uit Rotterdam, die mij vertelde dat hij daar al een paar jaar gevangen was, omdat hij met een Duitscher een zwarte slachting had gedaan en de Duitscher bij ontdekking hem er voor op had laten draaien. Mijn overtuiging was, dat hij bij de Sicherheitsdienst had gewerkt. In elk geval, hij was bij de “gevallen engelen”. Deze gestrafte S.S.’ers waren verzot op tomaten en vroegen mij steeds om wat vruchten. “Herr Verwalter” had ons ten strengste verboden deze menschen tomaten te geven. Mijn vriend Ham wou er zelfs niet mee spreken. Ik had met dat tuig ook niet veel op, doch speelde het toch klaar geregeld tomaten te ruilen voor brood. Van brood waren ze schijnbaar goed voorzien en ik dacht meer aan mijn eigen trek dan aan de tomaten voor de S.S. In de gewone samenleving noemt men dit diefstal, doch ik meen dit te kunnen verantwoorden, omdat ik het nam van mijn vijanden, waardoor ik werd gebruikt als dwangarbeider en die mij in mijn voeding tekort deden.

Ik heb mijn Hollandsche medearbeiders op “Pollnhof” zooveel tomaten toegestopt als ik maar kon.

Hoe langer het duurde, hoe slechter het eten werd. In het najaar was de voeding van het lager al heel slecht. Op "Pollnhof" werd maïs verbouwd. Wat was ik blij, als ik een paar flinke maïskolven kon jatten en opeten! Wortelen (peen) heb ik in groote mate gegeten; rauwe bloemkool was een lekkernij. Spruitkool werd fijn gesneden en rauw door de soep geroerd. In een oude eetketel werden gestolen witte boonen gekookt.

Op de boerderij was een groote diepe kolk van ongeveer 75 bij 50 meter, waaruit kiezel was gebaggerd. Bij warm weer mochten wij daarin 's Zaterdagmiddags zwemmen. Het was welwater, helder en koud, doch wij vonden het mooi; het gaf je een gevoel van vrijheid. Een Hollander, die niet kon zwemmen, heb ik het leven gered. Hij is één der weinigen, die in '45 weer thuis zijn gekomen.

Elke Deutsche boer houdt ganzen. Zoo werd ook op "Pollnhof" een koppel ganzen gehouden. Een Russische jongen van 14 jaar, een echt boefje, was ganzenhoeder. Maar ganzen willen wel eens zwemmen, dus moest er een ganzenvijver worden gemaakt op de boerderij. Deze moest worden uitgehouwen in de harde kiezel, die daar overal onder de grond zit. Een ploeg van 15 à 20 gevangenen heeft daaraan weken gewerkt; dus productieve arbeid en dat in den zomer, toen het onkruid op de velden voorwoekerde. Doch de ganzenvijver was een gril van "Herr Verwalter" en moest doorgaan ten koste van alles. Doch er waren wel eens meer gekke, rare voorvallen op den hof, dus het was zaak: "Verwonder U nergens over", want niets was de heeren te dol.

Er was een mooi veld spinazie uitgezet met de machine, als tweede vrucht. Dat moest worden gesneden. Het was een mooi gewas en het leverde ook wel wat op. Nu, de S.S. kon heel wat gebruiken. Het snijden moest echter snel-snel gaan. De spinazie werd gesneden in manden en dan op een hoop op het veld geworpen. Of er een beetje onkruid tusschen raakte, hinderde niet: de verkoop was per kg. Maar het snijden ging "Herr Verwalter" niet snel genoeg. Een maaimachine werd gehaald en daar ging het: spinazie snijden met de machine! Gevolg: de helft vertrapt en de andere helft slecht gesneden. Nadat heel wat vernield was, zagen de moffen toch wel in, dat dat niet kon en moest maar met de zeis worden gesneden. Het land was echter niet vlak gerold en het gevolg was: vuile spinazie in de hoop. De hoop spinazie bleef een paar dagen op het land liggen. De gevolgen bleven dan ook niet uit: broeiïng en waardelooze spinazie. De moffen koken echter toch overal soep van. De spinazie is ook wel in moffenmagen verdwenen.

Precies eender was het met de kropsla. Een mooie partij werd gesneden en bleef dagenlang op een hoop liggen broeien en rotten. Maar geen nood: München werd zwaar gebombardeerd en de voedselvoorziening stagneerde. De partij werd ter beschikking van de zwaar geteisterde stad gesteld. Smakelijk eten!

Op de civiele boerderij was een groot veld wortelen, misschien wel 10 ha. De moffen doen alles in het groot. Wegens gebrek aan werkvolk of wegens te weinig verstand van bouw, was er door het onkruid geen wortel meer te vinden. "Herr Verwalter" moest daar die zaak eens opknappen met zijn dwangarbeiders. Het wortelveld werd gemaaid, zoodat de

grond geheel kaal was. Nu werd de ploeg er voor gezet en de wortelen er uit geploegd. Wij moesten de opgeploegde wortelen in manden verzamelen. Doch er werd ook wel een naast de rij wortelen geploegd of de ploegschaar onthoofde of halveerde de wortelen. Daardoor ging de helft van de opbrengst verloren. Doch het ging niet snel genoeg. Een aardappelrooimachine werd gehaald en daarmee werden de wortelen gerooid. Nu ging meer dan 2/3 van de oogst verloren. Het Deutsche volk is het waard, dat ze eens weten wat honger is.

"Herr Verwalter" had overal verstand van, maar niet van een boerderij. Hij kon goed met paarden omgaan, doch wist ze ook wel af te beulen.

"Pollnhof" lag onder de rook van het stadje Dachau. Volgens de civielisten was Dachau een stad van 20.000 inwoners. Het centrum lag op een heuvel, naar schatting 100 meter hoog. Daarop waren gebouwd: een oud klooster, een paar kerken, het stadhuis en gebouwen. Van verre was dit een imposant gezicht. Om de heuvel waren verschillende woningen gebouwd. Het geleek een zeer welvarend stadje. Er stonden ook veel mooie huizen. Mijn indruk was, dat er veel "forensen" woonachtige waren. Menschen, die in München zaken deden, doch in Dachau woonden. Tevens was het een kruispunt van spoorwegen, terwijl er aardewerk-industrie was. Rondom lagen welvarende landbouw-dorpen.

Onder de rook van de stad bevond zich een arbeidslager. Er was in het begin van ons werken aldaar een oorlogsindustrie ondergebracht, maar door dreigende bombardementen was dit werk verplaatst.

In het laatst van 1944 en begin 1945 werd dit lager gebruikt als doorgangslager voor vluchtelingen uit het Oosten: uit Letland, Estland en Lithauen. Het waren mensen, die met de moffen hadden aangepapt als onze N.S.B.'ers en nu van huis en haard waren gevlucht voor de opdringende Russische legers. Een mengeling van mensen: arm en rijk, gekleed in bontjassen en linnen jasjes. Ze werden vandaar gevoerd naar andere plaatsen, teneinde te worden ingezet in het Deutsche arbeidsproces. De moffen hadden alleen belang bij werkers, niet bij eters.

In Deutschland moest ieder werken, zoo ook in een concentratiekamp. Voor ieder was er echter altijd geen werk. Dan werd er maar weer een transport gezonden naar een lager, waar wel werk was. Zoo gingen vanuit Dachau transporten naar Buchenwalde, Auschwitz, Mauthausen en andere lagers en kwamen er transporten uit deze lagers. Het was een uitwisselen van gevangenen, een afschuif-systeem. Voor de gevangenen waren dit moordtransporten, daar het verschillenden het leven kostte.

Ook kwamen te Dachau binnen gevangenen uit geëvacueerde lagers uit Frankrijk of België. Deze transporten waren soms wekenlang onderweg, terwijl voor verpleging en behandeling geen zorg werd gedragen.

In den zomer van '44 kwam er een transport uit Frankrijk, waarvan de eene helft dood in de beestenwagens lag en de andere helft in zoo'n deerniswekkende toestand

verkeerde, dat nog verscheidenen overleden. Er waren er bij, die krankzinnig waren van honger en dorst en wier tandvleesch zwart was van ellende.

S.S. en Gestapo, hoe zult gij voor God en geweten deze gruweldaden, deze gevangenen verantwoorden?

Het waren mensen, vaders van gezinnen; jonge mannen, die moeders of verloofden in het vaderland hadden achtergelaten.

Een Rus heeft mij eens medegedeeld, dat hij een dergelijk transport van een lager van Polen naar Dachau had overleefd. In de beestenwagen, waarin hij was vervoerd, waren er geweest, die van honger lijkenvleesch hadden gegeten, doch daarvan ook ziek waren geworden en gestorven.

In begin November 1944 zijn twee van mijn beste vrienden, Ham uit Assen en Schoonebeek uit Hillegom, naar Auschwitz gegaan. Beiden waren zonder werk geraakt en zodoende op transport gesteld. Ze zijn nimmer weer in het vaderland teruggekeerd.

“Beste Harm Ham, wij hebben als broers met elkander geleefd, wij hebben ons laatste stuk brood samen gedeeld, onze laatste boter – ontvangen uit het vaderland – tesamen gebruikt. Wij zouden na den oorlog met onze vrouwen bij elkaar logeeren, wij zouden Ja, de mensch wikt, God beschikt; wij zullen elkaar op aarde niet wederzien. Je had zoo gehoopt weer thuis te komen, je verlangde zoo naar je vrouw en kinderen, jij was altijd vroolijk, behulpzaam en opgewekt. God heeft je opgeroepen, doch je bent je ambtseid getrouw gebleven en hebt je geweten geen geweld aangedaan. Jij hebt je niet verlaagd tot moffenknecht. Mijn beste vriend, jij met je onwankelbaar geloof in je God, ik zal mijn geheele leven met weemoed aan je denken. Je laatste rustplaats weet God alleen”.

In den zomer van 1944 werd München geregeld gebombardeerd. Als afweer werd door de moffen ook gebruikt een rook- of nevelgordijn. Of het veel hielp, betwijfel ik. Windrichting en -kracht speelden in dezen een groote rol. Over de radio kwamen dan berichten binnen, dat enkele vijandelijke vliegtuigen het Rijksgebied waren binnengevlogen. Dat hoorden wij, gevangenen werkende op het veld, natuurlijk niet. Wel zagen wij in de richting München dan rook- en nevelwolken. Wij wisten dan, dat de Tommies in aantocht waren. In de verte was al gauw het afweergeschut te hooren en spoedig gingen de sirenes melden “luchtgevaar” of, zooals de mof dat noemde “Fliegeralarm”. In allerijl werden wij dan op de boerderij onderdak gebracht in de kelders. Niemand die zoo hard liep dan de ons bewakende S.S. Meen nu niet, dat de moffen mot onze veiligheid zoo begaan waren. De werkelijkheid was, dat de bewaking dekking moest zoeken en daar wij niet onbewaakt op het veld mochten blijven, moesten wij wel meeschuilen.

Toch is het ook wel gebeurd, dat de granaatscherven van het afweergeschut ons om de ooren vlogen. Vooraf was steeds een eigenaardig gefluit te hooren. Soms werden ook wel

pamfletten afgeworpen, waarin werd aangespoord tot sabotage enz. Deze pamfletten mochten niet worden opgeraapt, op straffe des doods. Doch geregeld werden ze door ons gelezen. Na een vlieger-aanval waren de vliegtuigen zeker vermeerderd, want dan meldde de radio, dat vijandelijke vliegtuigen bij “drommen” het Rijksgebied verlieten. Het was voor ons een mooie onderbreking van den arbeid. De geregelde vlieger-aanvallen kwamen den mof op heel wat verloren uren te staan. Zoo gebeurde het, dat op de groote weg Dachau – München een paar bommen waren terechtgekomen. Diepe gaten waren er in geslagen, zoodat het verkeer werd belemmerd. Deze trechters moesten met spoed worden weggewerkt. Een troep gevangenen van de “Pollnhof” werd er voor aangewezen, waaronder ondergeteekende. Onder leiding van een wegarbeider moesten de kuilen worden gedicht. Deze wegwerker was een mof als alle moffen: een kerel met een groote bek. Ter aanvulling werd kiezel gebruikt, dat met een auto moest worden gehaald. Geregeld werd er heen- en weer gereden. Omdat er onvoldoende bewaking was, moesten wij steeds meerijden. Op zichzelf geen verkeerde arbeid. Het heeft wel aan onze ijver gelegen, dat de kuilen pas een paar dagen later dan aanvankelijk verwacht was, gedicht waren.

Tijdens een zwaart bombardement zou er een opstand zijn uitgebroken in München. Een aantal politieagenten had met de oproerige vrouwen gemeene zaak gemaakt of was te slap opgetreden. Gevolg was, dat er 150 à 160 man van de politie in het straflager van Dachau kwam. Een S.S.-man heeft mij verteld, dat allen zijn doodgeschoten. Of Nazi-Duitsland ook verstand had van orde-handhaving en discipline!

Werd er op de meeste landelijke commando's op Zondag gewerkt, op “Pollnhof” was dit niet het geval. Wij hebben maar twee Zondagen behoeven te werken en wel in de oogsttijd. Een enkele maal werd een kleine troep vrijwilligers gevraagd voor werken op Zondagmorgen en daar hadden de Russen nogal liefhebberij voor. Zoo waren wij dus op Zondag vrij. Over het algemeen bestond dan ons werk in wat onderkleeding wasschen, wat sokken stoppen, enz.

In de hooitijd werden wat gevangenen opgetrommeld om op Zondag bij de boeren te hooien. De boeren hadden dit niet gevraagd, waren allen Rooms-Katholiek en werkten op Zondag niet. Er werd toen “gevent” met de gevangenen bij de boeren. Ik kon deze monsterring ontduiken, doch mijn vriend Ham moest mee. Er was een paar uur gewandeld, toe ze bij een boer kwamen, die riep: “Heil Hitler!” en de gevangenen wel aan het werk wilde hebben. Alles moest immers worden ingezet om de voedselvoorziening van het vaderland te redden.

Over het algemeen werd anders met de oogst raar omgesprongen. De gerst bleef veel te lang op het veld staan en de tarwe en haver werd binnengehaald, toen het stroo nog lang niet droog was. Bij het dorschen werd heel wat tarwe van de verplichte levering achtergehouden. Het was dus weer diefjes en diefjesmaat. Augurken werden op “Pollnhof” ook verbouwd. Ze werden pas geoogst, wanneer ze een dikte hadden als bij ons een komkommer, die wordt geplukt. Toen ik “Herr Verwalter” er op wees, dat augurken klein

geplukt moesten worden, zeide hij dat ze toch bij het gewicht werden verkocht en dat het hem om de kilo's te doen was.

Op Zondag werden er in het lager voetbalwedstrijden gehouden. Dat ging dan tusschen de verschillende commando's, b.v. bakkerij tegen keuken of brandweer tegen bekleedingskamer. Er waren er, die er verzot op waren en alle wedstrijden meemaakten. Over het algemeen was ik gauw uitgekeken. Toch werd er vaak een flinke partij voetbal gespeeld.

's Zondagsmiddags was er vaak een muziekconcert in het badlokaal. In het lager was een 1^e klas symphonie-orkest. Het bijwonen van deze concerten was een genot en als ik de kans had, was ik dan ook geregeld present. Het orkest bestond uit 1^e klas muzikanten uit alle naties. Ook was er een klein gezelschap, dat kamermuziek ten beste gaf in een kleine zaal. Het was ook prettig om daarheen te gaan.

's Zondagsmorgens gingen wij naar de kerk; ja, naar de kerk in het strafkamer. In Block 26 waren alle geestelijken ondergebracht, met uitzondering van de Polen. Een gedeelte van Block 26 werd ingericht als kapel, waarin het den geestelijken was toegestaan godsdienst-oefeningen te houden. Aangezien Block 26 was afgezonderd, mochten wij er niet komen. Het was wel verboden, maar werd ook wel oogluikend toegestaan. Af en toe gelukte het ons om er binnen te komen; toch kon het ook gebeuren, dat wij werden geweerd. Om 9.30 uur was het Protestantsche godsdienstoefening. De diensten werden in het Duitsch gehouden. Het was een z.g. Luthersche godsdienstoefening. Over het algemeen waren deze diensten door ons wel te volgen, ofschoon de liturgie wel wat vreemd aandeed voor ons, Calvinisten. Maar het was toch iets, dat wij niet gedacht hadden in een lager te zullen vinden: een waardige viering van den Zondag. Des avonds werd er een bijeenkomst gehouden in een hoek van het lager onder leiding van Ds. Guillaume, Geref. predikant te Sneek. Deze godsdienstoefeningen werden "zwart" gehouden. Steeds werd iemand op de uitkijk gezet en kwamen er in de open-lucht-kerk ongenode gasten, dan werd er over onbelangrijke onderwerpen gesproken. Een vijftiental menschen van alle godsdienstige gezindten en uit alle rang en stand maakten deze bijeenkomsten mede. Arbeiders en een generaal van het Ned.-Indische leger woonden de "zwarte" kerkdienst bij. Hier kwam de gemeenschap der heiligen op treffende wijze naar voren. Ds. Guillaume heeft deze bijeenkomsten volgehouden tot aan de bevrijding.

Ik heb mij wel eens afgevraagd of er op onze groep een vloek lag. Slechts weinigen zijn er overgebleven en behouden thuisgekomen. Het grootste aantal is door God thuis gehaald. Ik neem aan, dat het werk van den Sneeker predikant rijk is gezegend geworden. Het was steeds een waardig slot van den Zondag. Wij hebben kerkdienst gehouden met mooi weer, doch ook in regenvlagen en sneeuwstorm. Vooral in de weken voor Paschen is

door hen het lijden en sterven van Christus, naar aanleiding van het Evangelie van Johannes, ons op schoone wijze vertolkt.

Tot één der ontspannings-inrichtingen van het kamp "Dachau" behoorde ook de bibliotheek, die duizenden werken bevatte. Ik heb hier veel en dankbaar gebruik van gemaakt. Veel Belgische werken, geschreven in de Vlaamsche taal, zijn door mij uitgelezen. Deze werken waren beschikbaar gesteld door het Belgische Roode Kruis. Ook waren er prachtige Duitsche werken. Verder werken, geschreven in alle Europeesche talen. Ook was er een Bijbel, in de Hollandsche taal gedrukt.

Tegen de winter raakte het werk op de boerderij aan het eind. Ik had het geluk, dat ik – met medewerking van een Hollandschen bouw-capo (opzichter) – geplaatst werd bij de Centrale Bouwleiding als hulp-arbeider. Ik werd opperman en ijzervlechter. De werkzaamheden onder de Centrale Bouwleiding waren veelzijdig. Een weinig nieuwbouw, maar meest verbouwing en herstel-werkzaamheden. De commando's waren om en bij de 12 man sterk. De voeding van deze commando's was naar omstandigheden niet slecht. Zoo heb ik allerlei werken verricht, als: beton maken – specie maken – steenen sjouwen, alles wat in Holland een opperman pleegt te doen. Gelukkig was het werk niet zwaar, omdat er niet hard gewerkt behoefde te worden wegens materiaal schaarste. Wij hebben van eind October tot eind Februari gewerkt aan het verzwaren van muren van een telefoon-centrale. De centrale moest beveiligd worden tegen bomscherven. Geregeld moesten wij om en bij den middag een paar uur dekking zoeken, omdat er "Fliegeralarm" was. Een medearbeider schold nogal eens, omdat dit alarm geregeld in de schafttijd was, doch ik hem altijd maar getroost met de gedachte, dat het onze vrienden en bevrijders waren, die ons deze moeite aandeden.

Een vliegveld ten Zuiden van Dachau – Sliesheim genaamd – werd geregeld onderhanden genomen en vaak raak. Dikke, zwarte rookwolken wezen op branden in de olie- en benzinevoorraden. Meestal was het vliegveld onbruikbaar door bomtrechters tengevolge van het bezaaien van de vliegvelden met "eierkolen". Een spoorwegstation met toebehooren bij Sliesheim werd van de aardbodem weggevaagd.

In een concentratiekamp werden geregeld appels gehouden. Belangrijk was het ochtend- en avondappèl. Na den middagmaaltijd was het arbeids-commando-appèl, doch dat was van geenerlei beteekenis.

In den zomer moesten we 's morgens om 4 uur opstaan; 's winters om half zeven, soms zeven uur. Aangezien je allemaal het bed op moest maken en wat koffie drinken (het brood was in den regel den avond tevoren al opgegeten), duurde het morgenuur lang, want wat moest je zoeken in een overbevolkt lager. Dan was het aantreden bij het Block en marcheeren naar de appèl-plaats; alles in rijen van tien. Daar was het tel-appèl van de bewoners van een twaalfal Blocks. Het was wel eigenaardig, dat het aantal 's morgens altijd

klopte, in tegenstelling met 's avonds, daar het dan veel langer duurde. De Blocks werden geteld door een S.S.'er. Eerst werd dan het commando: "Mützen ab!" gegeven, want de S.S.-man moest toch met de noodige eerbied worden behandeld. Elke S.S.'er had 1 of 2 Blocks te tellen. Dan werd rapport uitgebracht over het aantal aan een onder- of Rapportführer. Klopte dit met het aantal op de administratie, dan was de zaak oké. De Rapportführer bracht rapport uit aan den Lager-commandant. Voor het uitbrengen van dit rapport, was het weer: "Mützen ab!", want alle dingen moesten met orde geschieden.

Daarna was het arbeids-commando's formieren. Elk arbeids-commando had een vaste plaats op de appèl-plaats en een apart nummer. Nummersgewijze werd dan de poort uitgemarcheerd. Bij de poort was controle van den Arbeitsdienstführer. De commando-capo meldde de naam van het commando, benevens het aantal personen dat uitrukte. Daar stond dan tevens de bewaking die medeging. Zoo was dus altijd bekend, hoeveel gevangenen de poort waren uitgerukt.

Bij binnenkomst moest het commando zich weer melden. Op een lijst stond het aantal uitgerukte personen aangegeven. Er werd dan aantekening gehouden, dus was het tevens controle of alles weer binnenkwam. Ge begrijpt dat het vreeselijk was, wanneer eens een gevangene was ontvlucht. Het avond-appèl duurde langer dan het morgen-appèl. Dan drong de arbeid niet en werd alles goed gecontroleerd. Gevolg, dat het niet altijd klopte. Was de zaak voor elkaar, dan werd Blocks-gewijze afgemarcheerd. En er moest goed worden gemarcheerd!

In den zomer van '44 werd er een muziekcorps (fanfare) opgesteld, dat pittige marsmuziek blies en waarop dan de gevangenen moesten exerceeren en o-wee, wanneer wendingen niet goed werden gemaakt. Dan was het overdoen.

Een mooi contrast. In een concentratiekamp marcheeren op de wijsjes van vroolijke muziek. Als het goed weer was, was het niet erg om een half uurtje langer of korter op de appèl-plaats te staan, doch wanneer het regende of sneeuwde, was het minder prettig.

Op deze appèls is heel wat koude geleden en verschillende gevangenen liepen een verkoudheid of longontsteking op. Wanneer de S.S. een feestavond of uitgangsavond had, was het appèl vlug afgelopen.

Op Zondag werd alleen 's morgens appèl gehouden, doch ook op hetzelfde uur als op werkdagen. Wanneer het appèl dus al voor 's morgens zes uur was afgelopen, had je een lange dag voor den boeg, als je op Zondag niet werkte. De gedachten gingen dan vaak naar huis waar ook Zondag werd gehouden, doch onder heel andere omstandigheden dan hier, al ging het daar evenmin naar wensch. Daar werd je steeds weer gemist en bleef je stoel ledig staan.

De winter in Dachau was lang en streng. Tot ongeveer Kerstdagen 1944 bleef het nogal vrij mild, doch toen zaten we al spoedig in den winter met sneeuw en ijs. Het heeft ongeveer doorgewinterd tot begin Februari 1945. Meerdere nachten daalde de thermometer tot 25 graden Celsius onder nul. Toch had men niet die last van de koude als in

Nederland. De dampkring is niet zoo vochtig, terwijl geen koude wind waait, zooals dit in ons land vaak het geval is.

Overdag was het soms zonnig weer met een temperatuur om en bij het vriespunt. 's Avonds na zonsondergang daalde de thermometer zeer snel en de nachten waren dan koud. Vooral de sneeuwval was enorm. Het lager was zooveel mogelijk van sneeuw gereinigd door gevangenen. Sneeuw werd op wagens geladen en buiten het lager gereden. Voor de gevangenen geen prettig werk. Kleding en schoeisel onvoldoende en waar moesten de natte kleeren worden gedroogd?

Ons commando was in dien tijd belast met het verzwaren van de muren van de telefooncentrale. Voor de vorst inviel waren de buitenmuren gereed en konden wij de binnenmuren behandelen. Voor ons dus veel werk onderdak. In het gebouw was een centrale verwarming, die weinig of nooit werd gebruikt. Gebrek aan brandstof deed zich ook in het nazi-centrum voelen. In verschillende vertrekken, waarin administratieve afdelingen waren ondergebracht, werden kachels gestookt. Zoo hadden wij af en toe nog wat warmte.

Ook was in het gebouw een politiewacht ondergebracht. Wachtdiensten werden verricht door S.S.-soldaten. Deze heeren beschouwden ons als lucht, ofschoon er ook gunstige uitzonderingen waren.

Wij moesten ook wel eens voor kachelhout zorgen. Meerdere malen moesten wij om het gebouw sneeuw wegruimen, soms in een temperatuur van 20 graden Celsius onder nul. Er is door de gevangenen in Dachau veel koude geleden. Zelf heb ik veel hinder gehad van koude en verkleumde voeten. Wel hadden wij nog een keet, waarin een kachel stond, waarbij wij ons tijdens het eten heerlijk konden verwarmen van wat gestolen brandstoffen.

Gelukkig voor ons hadden wij den geheelen winter gebrek aan bouwmaterialen, zoodat we dagenlang niet behoefden te werken en ons dan maar wat schuilhielden in een kelder, waarin de ketel van de centrale verwarming stond of in een looze gang, die niet werd gebruikt. Soms waren wij er op uit gestuurd om met behulp van een vrachtauto steen en cement te halen. Ook gebeurde dit wel met een handwagen, waarbij we zelf moesten duwen of trekken. Deze handkargeschiedenis viel wel wat mee. Vaak liepen er 4 man voor de kar te trekken en 2 te schuiven. Er werd oneconomisch gewerkt.

Zoo kwamen we ook wel met de vrachtauto op een steenfabriek, gelegen op ongeveer een uur afstand van Dachau. Dat was inderdaad een zeer modern ingerichte fabriek. Een zigzagoven-systeem met automatische vulling van de ovens met brandstof. Er werd winter en zomer doorgewerkt. De natte steen werd kunstmatig gedroogd. Beheerder van de fabriek was een Italiaan. De arbeiders waren gedeporteerde Italianen. De steen die er werd gefabriceerd was zachter dan de Hollandsche steen. De steenen werden niet gesorteerd als in Holland. Het muren-metselen komt in Duitschland niet zoo precies. Alles wordt met een dikke pleisterlaag bedekt.

Bij luchtalarm moesten wij ons begeven naar een schuilgelegenheid, ongeveer een half uur van ons werk gelegen. Het was een gang, gegraven in een berg. Door de burgerij

werd van deze gelegenheid niet veel gebruik gemaakt. Er zijn tijden geweest, dat wij elken dag een paar uur in deze schuilplaats moesten vertoeven. Zoodra de sirene huilde, was het "haast-je, rep-je" om er te komen. Waren er geen vliegtuigen in de lucht, dan verbleven wij vaak in een bosje tegen de berghelling.

De winter was hard en moeilijk in Dachau. De voeding liet te wenschen over en de kleeding was onvoldoende. Het lager werd steeds meer overbevolkt. De ligging was slecht; een zeer dunne, oude stroozak en een paar dunne molton-dekens was je uitrusting voor den nacht. In sommige Blocks moesten we maar tevreden zijn met één deken, eigenlijk een stuk vod.

Het ongedierte brak uit in menigte. De moffen hadden onvoldoende bestrijdingsmiddelen. Een ieder zat onder de luizen. Er waren kleer- en wandluizen; groote en kleine. Aan ontluizen werd wel iets gedaan, doch een ieder trachtte zich daaraan te onttrekken. Een paar honderd gevangenen werden tesamengebracht in een badlokaal. Kleeren en dekens werden ingenomen en gebracht naar een inrichting, waar ze gegast werden. Dat duurde bijna den geheelen nacht, want overdag kon men niet gemist worden. Zoo zat dan een troep van een paar honderd naakte kerels den geheelen nacht opgesloten in het badlokaal. Ge begrijpt wat een marteling en koudelijden dat was. Tegen den morgen ontving je dan je kleeding en dekens terug. Deze waren ontluisd en je was dus luisvrij. 's Avonds ving je weer luizen uit je hemd. Een ieder zal dus begrijpen, dat je niet ging solliciteeren om een nacht in het badlokaal rond te spoken, doch altijd kon je er niet aan ontkomen. Een enkele maal was ik ook de "sigaar". Er waren er ook, die geregeld te gast waren bij de ontluizing. Meestal had je dit experiment van Zondag- op Maandagnacht. Een enkele keer midden in de week. Mijn gewoonte was om drie keer per dag op luizenjacht te gaan en wel 's morgens, 's middags en 's avonds. Men is gauw bedreven in dit luizenvangen. Het was voor je eigen behoud zoo goed mogelijk luisvrij te blijven, doch het was onmogelijk. In de keet kookten wij onze onderkleeding wel uit. Dat was tenminste afdoende, maar je had gauw weer overloopers en dat goedje mocht graag telen. Stel je voor, dat je een ligging hebt: twee man op een militaire stroozak, op een rijtje als haringen in een ton, blijf dan maar luisvrij.

Door luizen wordt vlektyphus overgebracht. Wordt iemand gebeten door een met vlektyphus besmette luis, dan heeft die de ziekte gauw te pakken. Weinigen kwamen er door. Alleen jonge sterke personen, die deze ziekte in geen ernstige graad kregen, zijn er doorgekomen, doch dit waren zeldzaamheden; de meesten stierven. Het lichaam had alle weerstand verloren. Medicijnen waren niet aanwezig. Tegen buiktyphus waren we ingeënt. Ook tegen vlektyphus werd ingeënt, doch de uitwerking brak uit in verkeerde richting.

Zoo zijn ze gestorven in Dachau, mijn beste vrienden, zooveel van mijn bekenden. Ze kregen de ziekte, gingen na een paar dagen naar de ziekenbarakken en al spoedig hoorde je van één der Hollanders – werkzaam als dokter of verpleger in de ziekenafdeeling – dat de man in kwestie was overleden. Zijn lichaam werd verbrand in het crematorium. Zijn asch zal

wel in Dachau aan de wind zijn toevertrouwd of op de mesthoop geworpen. De kiem zal wel wachten op de opstanding ten jongsten dage.

Nazi-Duitschland is begonnen met Joden-uitroeiing. De Joden zijn en blijven het volk van God. De geschiedenis heeft bewezen, dat een volk nimmer ongestraft de Joden heeft vervolgd. De straf voor het Derde Rijk is zwaar en bitter. Ook het bloed van zooveel martelaren in Dachau en andere kampen schreit ten hemel om wraak.

Omstreeks einde Februari werd ik geplaatst bij een nieuw commando, genaamd "Splittengraben S.S.-Lazareth" Dat was ook een commando, werkzaam bij de Centrale Bouwleiding. Wat zou dit voor een commando zijn? De aanduiding "Splittengraben" gaf nu niet zooveel uitzicht op wat goeds. Dus maar eerst gedwee afwachten en uitkijken. Het bleek een groep te zijn, bestaande uit 14 personen. Opzichter of capo was een Duitse priester, die zeer zeker was opgeleid voor een missie en als zoodanig een vak had geleerd. Hij had een twaalfjarige concentratiekampervaring en al heel wat op het gebied van betonbouw, enz. gepresteerd. Verder war er nog een Hollander, een communist, van beroep metselaar te Rotterdam, een Fransche metselaar, twee Joego-Slaven, een Duitscher, twee Polen en wat Russen. Met den Hollander kon ik zeer goed opschieten.

De "priester-capo" ontpopte zich als een onmogelijk mensch. Hij had – als andere moffen – steeds gelijk en beschouwde alle andere menschen als minderwaardig. Vooral aan Protestanten had hij het land, zoodat wij, Hollanders, weinig goeds van hem incasseerden. Verder was hij – als alle moffen – bang voor contrôle en wenschte nimmer eenige risico te nemen. Ik werd in dit commando ingeschreven als hulp-arbeider.

Toen wij de eerste morgen op het werk kwamen bleek ons, dat er een bunker gebouwd moest worden bij het S.S.-Lazareth. Met het werk was reeds een aanvang gemaakt door Hollandsche frontarbeiders, die bij de opmarsch van de Russen van het Oostfront naar Dachau waren overgebracht. Er werd beweerd, dat deze frontarbeiders niet hard genoeg hadden gewerkt. Ik betwijfel dit. Deze menschen hebben in de koude winter, in Januari en Februari 1945, dit buitenwerk in hard-bevroren grond moeten uitvoeren en konden dus niet opschieten. Er moest een geul gegraven worden van 2 meter diepte, 2 meter breedte en ongeveer 20 meter lengte. Daarin werden betonplaten gewerkt, bestaande uit een bevoering, zijwanden en afdekking. Daarover kwam dan weer ongeveer 1 meter zand. De grond bestond hoofdzakelijk uit kiezel; de bovenlaag was ongeveer 25 cm. zand. De bedoeling was om in deze bunker S.S.-soldaten, die in het lazareth werden verpleegd, bij luchtalarm onder te brengen. Voorheen moesten deze gewonden over een afstand van 1000 meter worden versleept naar een andere schuilbunker.

Dicht bij het werk was een keuken, waar het eten voor de inrichting werd gekookt. Na overleg met den arts van het lazareth werd door dezen verordend dat, ingeval er eten overbleef, dit ter beschikking van ons commando moest worden gesteld. Ge zult zeggen: "Wat waren die moffen toch goed!", doch ook daar was weer eigenbelang bij. De bunker moest in de kortst mogelijke tijd klaar. Het werk was zwaar en de arts kon wel begrijpen, dat

er op het beetje koolsoep van het gevangen-lager geen behoorlijke werk-prestatie kon worden verwacht.

Hoe donker dit commando ons eerst voorkwam, zoo goed is dit voor ons geweest. Het werk was wel te doen en het eten was als regel overdadig best. Eten, zooals wij in onze gevangenschap niet hadden gezien, kregen wij hier soms in overvloed, b.v. rijst, rijstgries, macaroni, enz. Aangezien het in de zwaarste hongerperiode was, is dit mijn behoud geweest.

Voor het halen van materiaal moesten wij soms naar München. Dat ging dan per vrachtauto. In het S.S.-Baulager was een vrachtauto beschikbaar, doch het was een wrak. Aan het rollend materiaal was wel te merken, dat de mof "op" was. Het waren als regel reizen met hindernissen, wegens storing in de houtgas-motor. Wij zijn op deze tochten op verschillende plaatsen van de Beiersche hoofdstad, München, geweest. De buitenwijken ging nog, maar de binnenstad was puin en nog eens puin. Achter de massieve voorgevels lag het puin meters hoog. Uit een kelder stak dan een kachelpijp, waaruit kon worden opgemaakt, dat onder het puin nog menschen leefden. Als dwangarbeider van onze "onderdrukkers", kon van ons weinig medelijden worden verwacht en inderdaad zagen wij met leedvermaak deze verwoesting van de vroeger zoo prachtige stad. Uit de nog staande gevelgedeelten was wel te bemerken, wat een schoonheid aan bouwwerken hier was verwoest. Op de rangeerterreinen bij de stations per spoorwegen stonden of lagen eindelooze rijen uitgebreide spoorweg-wagons. De spoorlijnen waren onherstelbaar vernield. Het was mij steeds een raadsel, hoe de moffen de zaak nog loopende hielden.

Aan de bunker hebben wij gewerkt tot ongeveer half April. Toen werd het commando aangewezen om op een andere plaats ook nog een bunker te bouwen ten behoeve van S.S.-vrouwen en kinderen. Wat een mentaliteit van de Deutsche "Bauleitung" om nog opdracht te geven tot het bouwen van een bunker op een tijdstip, waarop elk kind kon zien, dat iedere dag de zaak kon instorten, daar de Amerikanen op 100 km. afstand van Dachau voor de Donau stonden. Aan dit werk is een paar dagen gearbeid. Toen mocht geen enkele gevangene het lager meer verlaten. In de verte dreunde reeds het Amerikaansche en Fransche geschut, terwijl de geallieerde jagers het luchtruim onbetwist beheerschten.

In het concentratiekamp was een ruilhandel in alle goederen, die voor het bestaan van een gevangene van groot belang waren. Het gewone geld had in het lager weinig of geen waarde. In het begin van 1943 was in Vught ons gewone Nederlandsche geld gangbaar, doch al spoedig werd dit ingenomen en het bezit van gangbaar geld was verboden. De gevangenen kregen voor dit geld de z.g. "Prämienscheine" van f 0.10, f 0.25, f 0.50, f 1.-, f 2.-, f 3.-, f 4.-, en f 5.-.

Het in bezit hebben van gangbaar geld werd beschouwd als een ontvluchtingspoging. In het Philips-commando werd een loon verdiend van 7 cent per uur voor ongeschoolde krachten en 10 cent per uur voor vak- en voorarbeiders. Dit bedrag werd wekelijks

uitbetaald in "Prämienscheine". Het Philips-commando was in dit geval uitzonderlijk bevoorrecht. Met deze "Prämienscheine" konden andere vrienden, die niets hadden, worden geholpen. Ook kon het bij de Philips-administratie blijven staan om te worden uitbetaald bij ontslag of na beëindiging van de oorlog. Ook andere commando's konden eenig geld verdienen. Het waren voorschriften voor alle Deutsche lagers. In Vught werden aan gevangenen zeer weinig "Prämienscheine" uitbetaald. Het maximum was 4 mark per man en per week. Naar ik meen, heeft in Vught alleen de Werkstätte een weinig geprofiteerd.

In Dachau was dit iets anders. Daar kreeg elke gevangene die werkte "Prämienscheine". Op "Pollnhof", waar ik eerst werkte, was die uitbetaling zeer schraal. Ik heb het daar bij hard werken nimmer verder kunnen brengen dan tot 1 mark per week. Meestentijds werd het echter niet uitbetaald, omdat wij volgens "Herr Verwalter" niet hard genoeg hadden gewerkt. De meeste Hollanders konden het op "Pollnhof" bij hard werken niet verder brengen dan tot ½ mark per man en per week.

In het bouw-commando was de betaling beter. Daar ontving ik geregeld 3 à 4 mark per week, waarvoor ik niet zoo hard behoefde te werken dan op "Pollnhof". Boerenwerk werd daar, evenals in Holland, ook al slecht betaald. Dus was eigenlijk de "Prämienschein" de grondslag voor de ruilhandel. Daarvoor kon men in de cantine, als er voorraad was, koopen: cigarettten, bloedworst, bier, melk, karnemelk, enz. Indien er voorraad was, dat mag echter wel dubbel worden opgemerkt.

Als onderling ruilartikel hadden vooral cigarettten groote waarde. Voor tabak en cigarettten was schier alles te koop. Voor cigarettten kon men koopen: schoenen (gestolen op de S.S.-magazijnen), sokken, onderkleeding, bovenkleeding, een pet, enz. Al naar gelang je beliefd en op bestelling te leveren.

Op de magazijnen werkten Russen, die alles meegapten wat los en vast zat. Er zijn gevangenen geweest, die dit "organiseeren" met hun leven hebben moeten betalen. Meerderen zijn voor deze feiten door de S.S. opgehangen.

Ook was voor tabak en cigarettten brood en boter te koop, gestolen uit de bakkerij of het levensmiddelenmagazijn. Uiteindelijk werd echter het tekort op de gevangenen verhaald. Was de boter (margarine) – ook wel synthetische boter, die branden wou – op, dan werd er niets meer verstrekt. Het bakkerij-commando, dat in de S.S.-bakkerij werkte, heeft heel wat brood het gevangenenlager binnengesmokkeld en verhandeld.

In het lager te Dachau ontvingen wij tot begin September 1944 nog geregeld levensmiddelen-pakketten uit Nederland. Dat was een mooie aanvulling bij het kamp-eten, terwijl er in de regel tabak en cigarettten bijgevoegd waren. Na de September-dagen bleven deze pakketten uit en waren we aangewezen op het weinige, dat de kampkeuken verstrekte.

In de eerste week van September 1944 ontvingen alle Nederlanders in Dachau nog een levensmiddelenpakket van het Roode Kruis. Ik heb aangevoeld dat dit een gift was, die ons werd verstrekt ter gelegenheid van de verjaardag van H.M. de Koningin.

Toen de zending van pakketten uit Nederland niet meer mogelijk was door de vele bombardementen, was in Duitschland het spoorwegverkeer geheel in disorde. Werd door ons gehoopt, dat deze Roode Kruis-pakketten gevolgd zouden worden door meerdere – hoe zijn wij in die hoop beschaamd. Wat de oorzaak van het in gebreke blijven van het Ned. Roode Kruis is geweest is mij tot heden nog niet duidelijk gemaakt. Doch het feit ligt er nu eenmaal en de gevolgen zijn nimmer meer te herstellen.

De Belgische, Fransche en Luxembourgsche gevangenen werden door het Roode Kruis overladen met levensmiddelenpakketten. De Polen kregen ook geregeld, doch niet in die mate als de gevangenen uit eerstgenoemde landen. De Nederlanders werden echter vergeten, geheel vergeten. Juist het uitblijven van pakketten voor de Nederlanders is de oorzaak geweest, dat zoovelen zijn gebleven in het Dachau-lager. Gestorven van honger, gestorven aan uitputting. De sterfte is onder de Nederlanders enorm geweest, veel grooter dan onder onze Belgische, Fransche en Luxembourgsche kameraden, die ten opzichte van ons, Nederlanders, bevoorrecht waren. Hoe vaak moesten wij dit met lede oogen aanzien en men kan zich voorstellen, wat het voor een troep uitgehongerde gevangenen is om aan te voelen, dat men door zijn regeering vergeten is. Mij dunkt, de groepen Nederlanders in de Duitsche concentratiekampen waren toch wel waard, dat om hen werd gedacht. De regeeringen van Frankrijk, België, Luxembourg en Polen hebben beter gezorgd en begrepen, dat voor deze gevangenen bijzonder zorg moest worden gedragen. Deze klacht is niet alleen van toepassing op het lager Dachau, doch het is een klacht, een verwijt tegen onze regeering, tegen ons Roode Kruis, van schier alle Duitsche concentratiekampen. Zou het een z.g. Hollandsche zuinigheid zijn geweest? Was het gebrek aan waardering voor de waarlijk toch niet slechtste Hollanders? Ik weet het niet. Mij dunkt, één opdracht aan het Internationale Roode Kruis in Zwitserland en de zaak was voor elkaar geweest. Ge kunt beweren: Nederland was bezet. Ook Polen was bezet door den mof. De Noren kregen pakketten vanuit Zweden, waarvan ze zich – zonder het kampeten noodig te zijn – konden voeden en ook Noorwegen was bezet.

In het laatst van de honger-periode is door de Belgen in Dachau aan de Nederlanders aldaar één levensmiddelenpakket afgestaan. De leider der Belgische gevangenen bracht naar voren, dat België niet was vergeten, wat de Hollandsche bevolking in den oorlog 1914-1918 had gedaan voor van huis en haard verdreven Belgen. Deze pakketten werden door de Nederlanders dankbaar aanvaard. Het was echter slechts een druppel op de gloeiende plaat.

Begin April ontving elke Nederlander nog een levensmiddelenpakket van het Roode Kruis. Voor velen was het toen te laat. Het bracht voor het Roode Kruis niet veel kosten meer mede.

In Mei 1944, toen wij vanuit Vught in Dachau kwamen, was het eten in Dachau aanmerkelijk beter dan in Vught. In Vught speelde het slechtste kampeten voor ons echter geen rol, doordat wij levensmiddelenpakketten ontvingen en de N.V. Philips eten verstrekte, doch in Dachau was dit voor ons van groot belang. Ook was het broodrantsoen te Dachau

iets hooger dan te Vught. Voor de middagpot werd veelal soep verstrekt van peulvruchten, vooral van witte bonen.

Toen echter Augustus in het land kwam, werd dit van lieverleede minder. Soep van koolbladeren, brandnetels, wortelen (peen) of koolrabi werd nu in ruime mate verstrekt. De voedingswaarde van dit kooksel moet net hoog worden aangeslagen. Als bijvoeding kreeg een ieder 4 of 5 slechte aardappelen, in de schil gekookt (Pel-Kartoffeln).

Langzaam maar zeker ging de vitaliteit en de gezondheid van de "Häftlingen" achteruit. Ook het brood ging zoowel in quantiteit als kwaliteit achteruit. Zoo ging een uitgehongerd lager de winter in. Een groote partij aardappelen, opgeslagen als wintervoorraad voor het lager, werd door de S.S. in beslag genomen voor eigen gebruik. De honger stond voor de deur.

De winter 1944-1945 in Dachau was hard en bitter. Brandstof voor verwarming werd niet gegeven. De voeding was ten eenenmale onvoldoende, zonder veel afwisseling. Het kwam voor, dat 14 dagen aaneen soep werd verstrekt van roode kool en dan weer 14 dagen van wortelen (peen). Normaal werd $\frac{3}{4}$ liter of 1 liter per dag verstrekt. Het grootste bestanddeel was water. Een Rus, werkzaam bij mij in het commando, bestempelde het met den naam: "Karottenbouillon" en dat was het inderdaad. (Karrot is wortel of peen).

Wij, als buiten-commando, hadden het voorrecht per dag 2 of 1 $\frac{3}{4}$ liter per man te krijgen, doch al kreeg je ook 5 liter, voeding zat er niet in.

Doordat verschillende andere lagers werden geëvacueerd naar Dachau – aangezien de gealliëerden steeds verder oprukten – werd Dachau steeds meer overbevolkt. Het lager was berekend op een legering van ten hoogste 6000 gevangenen. Als regel waren er op zijn minst 30.000 ondergebracht en in April 1945 liep dit getal op tot bij de 40.000. Te begrijpen is, dat dit tot ongewenschte toestanden aanleiding gaf. De ligging werd hopeloos. Er waren Blocks, waar iedere gevangene één versleten molton-deken voor den nacht had en soms geen stroozak en dat in den strengen winter.

Mede gevolg van deze overbevolking was: het welig tierren van de luizen. Dit was de z.g. kleeerluis. (Omdat het hoofd kaal werd geschoren, hadden wij geen last van hoofdfluis.) Het was een ware luizenplaag en niemand bleef vrij, al was hij nog zoo zindelijk. Door allerlei onzinnige voorschriften werd de plaag ook nog in de hand gewerkt. Wanneer ieder zijn eigen deken en bed had en hield was er nog iets aan te doen, doch als op zekeren dag de "Stube"-dienst – bestaande uit half-gekke moffen – het in het hoofd kreeg om de dekens te tellen, dan werden alle dekens van een 250 man op een hoop gegooid. 's Avonds bij het naar bed gaan werd een ieder weer twee van die vodden toegeworpen. Gevolg: verplaatsing van luizen. Door besmette luizen wordt vlektyphus overgebracht.

In de maand December 1944 brak deze ziekte uit in het lager Dachau en alleen in December 1944 en Januari 1945 zijn er 10.000 in dit lager aan deze ziekte gestorven. Tevens heerschte er veel buikloop, tengevolge van de slechte voeding, waardoor aan veler leven een einde kwam. Deze menschen stierven zonder dat medicijnen e.d. werden verstrekt. Ze

kwamen op de ziekenafdeeling terecht, waar ze misschien nog eenige verpleging kregen, doch waar ze als regel stierven als een hond, zonder vriend of kennis aan hun sterfbed.

Zoo zijn vele van mijn goede vrienden daar gebleven, mannen waarmee ik lief en leed heb gedeeld; mannen, die hadden gehoopt op een bevrijding, op een naar huis gaan, op een wederzien van familie, verwanten en vrienden. Hoe vaak zal door hen zijn gebeden voor een bevrijding. Zij zijn aangekomen in een beter Vaderland. Ze zijn in Dachau gestorven in hun eenzaamheid. Van velen heeft de familie nimmer een overlijdensbericht ontvangen.

In enkele boeken wordt beschreven, dat de toestand in Dachau in 1943 aanmerkelijk is verbeterd. Inderdaad is door den Lagercommandant Weis de positie der gevangenen aanmerkelijk te hunnen voordeele verbeterd, doch in 1944 was Weis van het tooneel verdwenen. Toestanden, wat betreft de mishandeling van gevangenen als voor 1943 zijn niet meer voorgevallen, doch de honger- en ziekteperiode 1944-1945 zal in Dachau's geschiedenis zeer zeker niet geëvenaard zijn.

Het boek over Dachau van Ds. J. van Raalte, uitgegeven bij Wever in Franeker, beschrijft de toestand tot Mei 1945. Deze schrijver is sober, doch zeer objectief. Ds. Overduin beschrijft Dachau tot einde '43 en verhaalt meer eigen belevenissen.

Bij een bevrijdingsdienst in het lager in Mei 1945 heeft een Nederlandsch predikant Dachau terecht een "doodenkamp" genoemd.

Zoo naderde dan onder hoop en vrees, langzaam maar zeker, de ondergang van het Duitsche Rijk en daardoor de bevrijding van het lager. Hoop voor de vrijheid; vrees voor een mogelijke uitmoording van het lager. Een ieder wist maar al te goed de onberekenbare grillen van de S.S.-klike ten opzichte van de politieke gevangenen.

Reeds in Juli 1944, bij de aanslag op Hitler, werd vurig gehoopt op een ommekeer in de politiek, doch de S.S. had de macht te vast in handen.

September kwam in het land met de groote geallieerde opmarsch in Frankrijk en België. De aanval op Arnhem bracht nieuwe hoop en de mislukking nieuwe teleurstelling. Het najaars-offensief der Russen liep vast bij Warschau. Alles duurde zoo lang, zoo lang.

Totdat in het voorjaar van 1945 de Rijn werd overgetrokken en de Russen voor de poorten van Berlijn stonden. Verrassend snel volgden nu de gunstige berichten op elkaar. Wij waren met het verloop steeds goed op de hoogte, daar enkele Nederlandsche gevangenen in de gelegenheid waren de buitenlandsche Radio-uitzendingen te volgen. Spoedig stond de Amerikaansche Armee bij Ingolstadt voor de Donau. En Ingolstadt lag een 100 km van Dachau verwijderd. Het kanongebulder was geregeld te hooren, voor ons de muziek van de komende bevrijding.

Würzburg – Neurenberg – Regensburg, de eene stad na de andere werd bezet. De Franschen rukten op van het Oosten, waren reeds te Stuttgart; de Amerikanen vanuit het Noorden. Wie zouden het eerste in Dachau zijn?

De Franschen bereikten bij Ulm de Donau. Al spoedig volgde het bericht, dat zoowel de Amerikanen als de Franschen de Donau waren overgetrokken. Het kanongebulder kwam steeds dichterbij.

In het S.S.-lazareth te Dachau werden evacués ondergebracht. Het waren vluchtelingen uit Berlijn en andere bedreigde steden. Mannen, vrouwen en kinderen; hooge S.S.-functionarissen, die met vrouw en kinderen een goed heenkomen zochten. Na een verblijf van een paar dagen in gebouwen, gedekt door het Roode Kruis, werd de vlucht voortgezet. Naar het Zuiden, naar Tirol. De dames en heeren hadden zeer zeker geen gerust geweten en vreesden de arm der gerechtigheid. Ook de verwanten van de S.S. uit de stad Dachau verdwenen in Zuidelijke richting en zochten een goed heenkomen in Tirol. Of Tirol onbereikbaar was voor de Amerikaansche armee? Och, een drenkeling klampt zich vast aan een stroohalm.

Wij werden echter opnieuw verontrust door verschillende geruchten, n.l. over een evacuatie van het lager naar Tirol.

Begin April waren de Noren vertrokken. Deze werden afgehaald met mooie autobussen door het Zweedsche Roode Kruis. Waarom gaf de S.S. deze gevangenen vrij? Was dit het naderend einde?

Er gingen ook geruchten, dat de Nederlanders zouden worden opgehaald door het Zweedsche Roode Kruis. Een S.S.-onderofficier vertelde mij dit voor waarheid. Er schijnen plannen in die richting te zijn aangewend, doch het snelle verloop der oorlogshandelingen zal oorzaak zijn geweest, dat het slechts bij een plan is gebleven.

Ook gingen er in het einde van April sterke geruchten, dat het Internationale Roode Kruis het lager van de S.S. zou overnemen.

In den avond van 26 April 1945 stonden er een paar groote touring-cars in het lager. Dat was nog een nimmer voorgekomen gebeurtenis. "Wat had dit te beteekenen?" was nu weer de vraag. Spoedig zagen wij de bedoeling. In het lager was een eeregevangenis, afgezonderd van de andere gevangenen. Hierin verbleven o.m. de bekende predikant Niemöller, de Oostenrijksche staatsman Dolfuss, de oud-premier Leo Blum uit Frankrijk en onze oud-minister Van Dijk. Over het algemeen hadden deze gevangenen het niet slecht, doch ze zaten opgesloten in cellen. De ligging en behandeling was – zoover mij bekend – behoorlijk. Ze droegen eigen kleding, mochten lezen, enz. Deze gevangenen werden ingeladen in de touring-cars en onder zwaar-bewapend geleide weggevoerd. Later heb ik gehoord, dat zij zijn vervoerd naar Tirol, waar ze werden ondergebracht in een kasteel. Aldaar zijn ze later bevrijd door de Amerikaansche armee.

Op 27 April 1945 werd een begin gemaakt met de bevolen evacuatie van het lager Dachau. Ongeveer 7000 Russen en Duitschers werden dien dag afgevoerd. Er zijn geruchten gegaan, dat dit transport geheel door de S.S. is afgemaakt. Ook schijnen nog velen uit dit transport te zijn ontsnapt; zekerheid omtrent het lot van deze weggevoerden hebben wij echter nimmer gekregen. Nederlanders zijn met dit transport niet uit Dachau vertrokken.

Dienzelfden avond werden ook weggebracht een vijftiental Poolsche dames, die in het kamp waren ondergebracht in de "Poef". Dit waren zoiets als de publieke vrouwen voor de Duitse capo's, etc.

Op 28 April gingen er weer geruchten over evacuatie. Meerdere keeren werd er verordend om aan te treden op de appèl-plaats, doch er was geen orde meer in de troep te brengen. De S.S. was te zwak bezet, omdat er velen op 26 en 27 April met de transporten waren vertrokken en de donder van het geschut kwam steeds dichterbij.

Half April was ik bij de Lager-Polizei geplaatst. De Lager-Polizei behoefde geen nummer te dragen, mocht het haar laten groeien, had een betere ligging en kreeg meer eten. (Zie voor de "Lager-Polizei" de bijlage: "Politie-toezicht in de Duitse concentratie-kampen".)

Als "Lager-Polizist" was ik in de gelegenheid om ooggetuige van de beschreven evacuatie te zijn. In den avond van 28 April stond reeds vast, dat het lager niet zou worden geëvacueerd. Aan de masten voor het lager hingen de witte vlaggen, ten teken dat het S.S.-lager niet zou worden verdedigd. Voor de bewaking waren nog aanwezig een 60 à 80 S.S.'ers, voor het meerendeel jonge soldaten.

Op 27 April waren nog een aantal Joden uit een geëvacueerd lager uit het Oosten binnengebracht. Het waren Joden uit alle landen van Europa. Er waren twee Nederlandsche Joden onder; één van hen kwam uit Den Haag. Ik heb ze nog gesproken; het waren de eenig overgeblevenen van zoovele duizenden rasgenooten. Ze werden van levensmiddelen voorzien en dadelijk doorgevoerd. Of ze ooit weer thuis zijn gekomen is voor mij nog een vraag, gezien het groote sterftcijfer op deze transporten.

Half April was ook een transport Joden te Dachau aangekomen en doorgezonden. De menschen van dit transport werden in goederenwagens geladen. Zeer zeker wegens gebrek aan machines is deze trein nooit weggevoerd, maar op het emplacement in het S.S.-lager blijven staan. De in de goederenwagens opgesloten menschen zijn allen omgekomen.

Op 28 April kwam in het lager een Engelsch radiobericht door, vermeldende, dat de Amerikanen in ijlmarschen op de vesting München aanrukten en Augsburg reeds waren gepasseerd. Indien dit waar was, konden wij er op rekenen, dat de bevrijding aanstaande was.

In de morgen van 29 April was het hoorbaar, dat in de omgeving van de stad Dachau werd gevochten. De bruggen over de Moldau, een zijriviertje van de Donau, werden opgeblazen en het geschutsvuur was aanhoudend hoorbaar.

Op Zondagmiddag ongeveer 3 uur stonden de Amerikanen voor de poort. Om het lager knetterde nog steeds geweervuur. Alles wat loopen kon naar de appèl-plaats! Ja, inderdaad, daar waren de bevrijders in een aantal jeeps. Wij waren vrij!!!

Op de torens en in de bunkers rondom het lager bevonden zich nog S.S.-soldaten. Hier werd eerst mee afgerekend, Gevangenen werkten zich over de prikkeldraad-versperring heen en wezen de bevrijders den weg. Ofschoon de witte vlag van de mast wapperde, werd

nog op de Amerikanen geschoten. De Amerikaansche soldaten waren gebeten op alles wat S.S. was.

Bij het S.S.-lager vonden ze de trein met verhongerde Joden; bij het crematorium lag een stapel van meer dan 2000 lijken. De S.S.-soldaten werden bij elkaar gedreven en voor de oogen der gevangenen neergeschoten. Het was kort recht, maar rechtvaardig. De gansche S.S. kan schuldig worden geacht aan de onmenselijke wreedheden, op de gevangenen toegepast.

Vrijheid!! Vrij van den knoet van de S.S.!! Wat dit moment beteekende, kan alleen worden doorleefd, doch niet worden verteld of beschreven. Wat dan in je omgaat?

In dit alles komt God, die ons heeft bewaard, alle lof en dank toe.

De gedachten gingen naar Holland, naar huis, om daar weer ten volle van de vrijheid te kunnen genieten.

Een troep gevangenen drong door de ramen het poortgebouw, waarin S.S.-bureaux ondergebracht waren, binnen. Eén kwam buiten met een portret van Hitler in een lijst. Onder hilariteit werd "Hitler" kapot geslagen. Ook de inventaris van het gebouw werd kort en klein geslagen. Men moest zich uitleven. Al spoedig kwamen de Amerikanen in het lager, teneinde poolshoogte te nemen van de toestanden.

De boeren uit de omgeving van Dachau werden opgeroepen met paarden en wagens om lijken te rijden en te begraven. Zoo kon de bevolking met eigen oogen aanschouwen, welke gruwelen op rekening van de S.S. kwamen.

Reeds 's Zondagsavonds werden op het hoofdgebouw de Russische en Amerikaansche vlag geheschen. Den volgenden dag wapperden de vlaggen van alle naties op het hoofdgebouw en op de barakken. Er was schier geen natie in Europa, die geen gevangenen had geleverd. Het was leerzaam een studie te maken van de Europeesche vlaggen.

Op Maandag 30 April werd, onder leiding van Nederlandsche predikanten, een dankstond gehouden in de kapel in Block 26. Ik was door "dienst" verhinderd deze bijeenkomst bij te wonen. Iedere Nederlander tooide zich met de nationale kleuren. In de S.S.-magazijnen was stof genoeg voor het maken van vlaggen, versieringen, enz. De Amerikanen vonden het wel goed.

Op 30 April, prinsessedag, werd in een officiële bijeenkomst van de Hollanders onze vlag in de hooge radiomast van het kamp geheschen. Piet van den Hurk van de N.C.R.V. had een fanfare-corps bijeengeraapt en zorgde voor het muzikaal gedeelte.

Al dadelijk werd begonnen met de registratie van de in het kamp aanwezige gevangenen. Het overvolle "Revier" werd door het Amerikaansche Roode Kruis leeggehaald. De zieken werden overgebracht naar het S.S.-lager, waar ze onder leiding van het Amerikaansche Roode Kruis een menswaardige behandeling kregen. De voeding verbeterde van stonde af aan aanmerkelijk. En toch zijn er nog velen na de bevrijding gestorven.

Het kamp werd op Amerikaansche wijze afdoende van de luizen gezuiverd.

Door de Polen werd in het kamp een houten kruis opgericht van minstens 20 meter hoogte. Daar werd, naar ik meen op 2 Mei, een groot feest gegeven. Deze dag viel samen met een Poolse kerkelijke herdenkingsdag. In eind-instantie zegevierde het kruis van Christus over het hakenkruis.

Omstreeks 10 Mei werden de Nederlanders uit het lager gehaald en in het S.S.-lager, in een groote autogarage ondergebracht. Aldaar zouden wij 14 dagen in quarantaine moeten blijven, voor wij naar Holland konden vertrekken. Wij waren voorzien van een radio-toestel, zoodat wij geregeld de berichten konden volgen en de zender van Radio-Oranje beluisteren.

Daar hoorden wij ook van de honger-periode in het Westen van Nederland en hoorden wij het verloop van de strijd en de uiteindelijke capitulatie van den mof.

Wij hadden slechts een beperkte mate van vrijheid, daar wij het S.S.-lager niet mochten verlaten.

Duitsche krijgsgevangenen werden gebruikt voor verschillende werkzaamheden. De rollen waren omgekeerd. Thans waren wij de "Herren" en moest de mof werken. Alle vuile werkjes werden nu opgeknapt door de Edel-Germanen.

"Wanneer de mof is arm en kaal,

Dan spreekt hij een bescheiden taal."

Deze spreuk was inderdaad waarheid, de heeren waren klein en gedwee.

In de voormalige S.S.-cantine werd gelegenheid gegeven tot het houden van kerkdiensten. Met Pinksteren hebben wij daar mooie kerkdiensten gehad. Elke ochtend was het morgen-wijding onder leiding van één onzer predikanten.

In het S.S.-lager was een prachtige badinrichting. Die was door de gevangenen gemaakt voor de S.S.-kliek. Thans zwommen hierin de Nederlandsche gevangenen. Een handige visscher had gauw een stok, een stuk snoer en een vischhaak en ving forellen in een langs het lager stroomende beek.

Zoo naderde tergend langzaam de tijd, dat wij naar Nederland zouden vertrekken.

Omstreeks 18 Mei ging er een transport weg van een 60 man in "georganiseerde" wagens. Actieve gevangenen hadden in het S.S.-lager een autobus, twee vrachtauto's en een luxe auto gevonden en deze voertuigen in bruikbare staat gebracht. De heeren kregen van de Amerikanen toestemming om te vertrekken, nadat de vervoermiddelen waren

goedgekeurd. De autobus leek mij nu niet een 18-karaats vervoermiddel, doch "Deskundigen" beweerden, dat het voertuig oké was. Later is gebleken, dat de heeren pech hebben gehad met dit vehikel. Toen ik 25 Mei op transport ging, stond de bus met een kapotte motor tusschen Stuttgart en Karlsruh, terwijl de passagiers bij boeren waren ingekwartierd. Zoo zijn er een tweetal kleine transporten vertrokken.

Voor België en Frankrijk verschenen wel verbindingsofficieren, die voor repatriëering van hun landgenooten zorg droegen. De Luxembourgers waren begin Mei reeds allen afgehaald, doch van een Nederlandsche instantie werd nimmer iets gehoord. De Amerikaansche Commandant deed ons de toezegging, dat – ingeval wij niet door de Hollandsche regeering werden afgehaald – hij na onze quarantaine zorg zou dragen voor overbrenging naar Nederland.

In den avond van 24 Mei 1945 verscheen te Dachau een colonne, bestaande uit drie personenwagens en vijf vrachtauto's onder commando van Majoor Verzaan uit Nijmegen. Wat was n.l. het geval?

Enkele dagen na de bevrijding was door Parochianen uit Nijmegen de kapelaan Schellekens met een luxe auto afgehaald. Toen deze te Nijmegen aankwam, deelde hij mede, dat er in Dachau nog vele gevangenen zaten te wachten op vervoer naar Nederland, terwijl door de Nederlandsche regeering nog geen contact was gezocht. Dadelijk was de "ondergrondse" uit Nijmegen aan het werk getogen en had de colonne samengesteld. Er konden 120 personen worden overgebracht. Ook ik werd aangewezen om met dit transport te vertrekken.

In en morgen van 25 Mei haalden wij wat banken uit de voormalige S.S.-barakken en plaatsten deze op de auto's. Daarna werd onze bagage gepakt en in dekens gerold. Een ieder kreeg nog een militaire overjas mede, door de Amerikanen uit Duitsche opslagplaatsen beschikbaar gesteld. Om 1 uur moesten wij klaar staan voor vertrek. De auto's werden versierd met Nederlandsche vlaggen. Door omstandigheden vertrokken wij echter pas omstreeks 4 uur n.m. Als verpleegster was bij de colonne een zekere Mej. Moerland, die tijdens mijn gevangenschap in Vught bij Philips werkte, eveneens als gevangene. Dadelijk dus een aangename kennismaking. Als geestelijk verzorger was aanwezig een zekere kapitein Foeken, veldprediker.

Zoo reden wij dus het S.S.-lager uit naar de stad Dachau. Wij passeerden de boerderij "Pollnhof", waar ik een half jaar had gewerkt. Een heel contrast om langs deze wegen als dwangarbeider of als vrij man te gaan. Zoo maakten wij een "ommetje" door de stad Dachau over de wegen, waar ik voorheen wel had gemarcheerd als gevangene.

De tocht ging door Augsburg, waar de fabrieken nog al eens waren gebombardeerd en veel schade aan gebouwen en huizen was aangericht.

Verder kwamen wij in Ulm, een fabrieksstad aan de Donau. Over het geheel genomen was Ulm een puinhoop. De stad had reeds zwaar geleden door de bombardementen en in April was ter plaatse een overtocht over de Donau geforceerd. Een mooie steenen brug lag

geheel vernield in de bruisende stroom. Wij gingen over een bailey-brug de Donau over. Een uurtje buiten Ulm werden wij ingekwartierd in een vijftal boerderijen, waar wij in de schuur in het stroo konden slapen. De Amerikanen hadden voldoende gezorgd voor voeding en verpleging, zoodat wij eerst iets te eten kregen. Voor koffie werd zorg gedragen door water te koken op de fornuizen bij de boeren.

26 Mei zouden wij reeds vroeg op pad, doch door omstandigheden werd het ongeveer 8 uur voor wij weer reden. Dezen dag zijn wij echter niet hard opgeschoten. Bij het transport was een verhuisauto – een “tap”, zooals verhuizers deze wagens noemen – waarvan de motor niet was berekend op bergachtig terrein, zooals Zuid-Duitschland heeft. De motor sloeg kapot en de “tap” moest worden gesleept. Bij Stuttgart werd een lange middagrust gehouden. Stuttgart is een prachtige stad, liggende in een vallei. Vanaf een hoogliggende weg hadden wij een mooi gezicht op de stad. Een imposant iets, doch toen wij scherp toezagen bemerkten wij, dat het meerendeel der huizen was uitgebrand en de stad meer puin was dan bewoonbare gebouwen.

Wij zijn dien dag tot Karlsruhe gekomen. Ook deze stad had zeer zwaar geleden. Het Duitsche volk heeft dezen oorlog aan den lijve gevoeld. Voorheen is het in andere oorlogen binnenlandsch ongeschonden gebleven, doch dit keer heeft het volk zijn krijgslustigheid duur moeten betalen.

In een klein stadje, genaamd Grötzingen, hebben wij overnacht in een oud klooster, dat was gebruikt als gevangenen- of arbeidslager. De bevolking was tegenover ons hartelijk. Er zijn gevangenen de stad in geweest, die behoorlijk zijn onthaald op eten en sterke drank. Het stadje had een Fransche bezetting. De bevolking had “spertijd”. De menschen hadden veel klachten over de Franschen, die niets door de vingers zagen. Het komt mij voor dat een Duitsche bezetting een harder lot is dan een Fransche. De moffen zijn echter weinig vreemde bezetting gewend geweest.

Bedden waren daar niet aanwezig; wij moesten slapen op de vloer. De kapotte “tap” werd te Grötzingen achtergelaten. De bemanning moest ook gedeeltelijk achterblijven. Over het algemeen gaf dat nogal protesten van deze “passagiers”. Er werd echter verzekerd, dat ze zoo spoedig mogelijk zouden worden afgehaald. Voor een enkele ontevredene gaf zich een vrijwilliger op. De Fransche militaire commandant zou voor voeding en verpleging zorg dragen. Een twintigtal personen bleef er achter.

Omstreeks 9 uur vertrokken wij uit Grötzingen. Het was de derde reisdag en wij hadden alle dagen prachtig warm weer. Wat is er in Zuid-Duitschland veel natuurschoon! Wij reden door prachtige berglandschappen. Het was met de wegen tot Karlsruhe steeds klimmen en dalen. Veel dennebosch was langs de wegen geplant, doch ook wel eiken- en beukenhout. In zijn geheel was het een vacantiereis voor ons na zooveel ontberingen.

Na Karlsruh ging het door het Rijndal, door vlak landschap, in Noordelijke richting. Het was dien dag Zondag, doch de dag was voor ons gelijk aan alle andere dagen. Het viel mij op dat langs den weg een militaire telefoonlijn was aangelegd, eindeloos ver.

Gezien de vertraging van den vorigen dag, had de transportleider zich in het hoofd gezet, een behoorlijke dag te maken. Wij reden langs een groote verkeersweg, aangelegd door de zoo bekende Organisation “Todt”. Wij gingen over Frankfort am Main verder langs de Rijn door Mainz en Bingen. Wij reden nu langs de Rijn, die daar ingesloten is door bergketens. De bekende “Lorelei”, de “Drachenfels”, waarover ik voorheen wel eens had gelezen, werden nu met eigen oogen aanschouwd.

In den avond van 27 Mei waren wij gevorderd tot bij Koblenz. In den namiddag waren wij over den Rijn gegaan. Steeds meer kwamen wij nu in een gebied, waar de invloed van oorlogshandelingen merkbaar was. De groote steden lagen alle in puin, de kleine hadden eveneens zwaar geleden. Alleen de brug van Remagen was heel gebleven. Verder lagen militaire bruggen en schipbruggen over Rijnaken over de rivier. Hier en daar lag een Rijnaak van een Nederlander, met de Nederlandsche vlag aan de stok. Vele schepen waren in de rivier tot zinken gebracht.

Zoo bereikten wij tegen den avond het plaatsje Leutesdorf bij Koblenz. Daar overnachtten wij in een nonnenklooster; een nieuw gebouw, dat ook al door een bombardement had geleden. Hier kregen wij op den laten avond een warme maaltijd, bereid uit ingeblikt eten en verwarmd in de keuken van het klooster. Ook hier moesten wij op de harde planken slapen, doch wat geeft een ex-gevangene – komende uit een Duitsch concentratiekamp – daarom? Ik heb tenminste steeds goed geslapen. Het was warm weer, zoodat geen koude behoefde te worden geleden.

Op 28 Mei vertrokken wij des morgens om 8 uur v.m. uit Leutesdorf. De reis ging door verschillende groote en kleine plaatsen, alle min of meer kapot gebombardeerd. Na Bonn kregen wij tegen den middag een groote puinhoop, die eens de groote stad Keulen was geweest. Een troosteloos gezicht, alles puin en nog eens puin. Hoe deze steden moeten worden herbouwd is mij een raadsel. Wanneer het nu levend geslacht het puin opruimt, kan een komend geslacht eens over bouwen praten en een nakomend geslacht beginnen te bouwen.

Omstreeks 2.30 uur waren wij onder een plaatsje, genaamd Kevelaar, waar wij een middagmaaltijd (brood) hebben gehad. Wij waren nu wel in het “frontgebied”, want er werd vooral gewaarschuwd om toch niet buiten de wegen te gaan, wegens gevaar voor landmijnen.

Omstreeks 5 uur n.m. gingen wij bij Beek, ten Z.O. van Nijmegen de grens over. Eindelijk weer in het vaderland! Wij moesten in Beek wachten, teneinde geregistreerd te worden. Door de bevolking werden wij op een zeer hartelijke wijze ontvangen. Wij werden voorzien van thee, koekjes en rookartikelen. Voor de zooveelste maal moesten wij – luizen

of geen luizen – weer ontluid worden. Omstreeks 7.30 uur konden wij doorrijden naar Nijmegen. In Kevelaar en Beek hadden wij de vrachtauto's versierd met groen en bloemen.

De ontvangst te Nijmegen was overweldigend. Met de auto's werden wij door de stad gereden. De bevolking liep uit om ons te zien en te bewonderen. Als H.M. de Koningin in Nijmegen komt, behoeft de toeloop van de bevolking niet groter te zijn.

Daarna werd doorgereden tot Neerbosch, waar wij werden ondergebracht in de gebouwen van het Dominicus College. Deze gebouwen waren ingericht voor de ontvangst van de repatriëerden. Aan het hoofd van den Repatriëeringsdienst stond een Majoor. Over de ontvangst aldaar niets dan lof. De tafels stonden gedekt, wij werden voorzien van middageten, goede stampot en brood, waarop alle soorten belegging, als toespis.

Aan tafel werd namens de gevangenen gesproken door Van Styrum. Een vertegenwoordigster van het Ned. Roode Kruis was ook aanwezig. Wij werden bediend door meisjes, die zich uitsloofden en zoo goed mogelijk voor ons zorgden. Aan tafel werd hulde gebracht aan den colonne-leider, Majoor Verzaan, en aan het comité, dat ons zoo belangeloos had doen afhalen.

Ons werden stroozakken verstrekt en voor het eerst sliepen wij weer op vaderlandschen bodem.

Den volgenden morgen werden wij gekeurd en geregistreerd. Een overdadige broodmaaltijd werd ons verstrekt. Des middags was het weer warm eten, stampot.

Er werd bekend gemaakt, dat een transport gevangenen nog dien dag zou worden gebracht in Noordelijke richting. Ook ik stond op de lijst.

Om 3 uur vertrokken wij met een vrachtauto, waarin 20 passagiers, naar het Noorden. Het weer, dat tijdens de vorige vier reisdagen prachtig was geweest, was veranderd. Het was regenachtig en guur. Over Apeldoorn, Deventer, Zwolle kwam ik omstreeks 9 uur bij het pont te Kampen aan.

In Nijmegen was mij medegedeeld, dat te Kampen niet was gevochten, doch dat de stad nogal had geleden door het laten springen van de brug en de kazematten. Dat was voor mij een heele geruststelling, daar ik in een half jaar niets van mijn gezin had gehoord.

Een goede bekende waarschuwde vrouw en kroost, dat ik in aantocht was en zoo kwam ik thuis, gekleed in Duitse uniform, mij verstrekt door de Amerikanen, daar mijn kleeding door de moffen was gestolen, z.g. ten behoeve van de geteisterde gebieden.

Wat een wederzien na een afwezigheid van twee jaar en twee maanden!! God heeft mij heel en gaaf weer thuis gebracht en aan mijn gezin teruggegeven. Wel had ik een lichte pleuritis, wat voor mij een teleurstelling was, doch na 3 maanden rusten was ik dit weer geheel te boven.

God heeft mij genadiglijk willen sparen en mij niet doen ondergaan in de Hel van Dachau.

Vaak ben ik in Dachau bepaald bij het Psalmvers:

Zou God zijn genâ vergeten?
 Nooit meer van ontferming weten?
 Heeft Hij Zijn barmhartigheên
 Door Zijn gramschap afgesneên?
 'k Zei daarna: "Dit krenkt mij 't leven;
 Maar God zal verand'ring geven;
 D'Allerhoogste maakt het goed;
 Na het zure geeft Hij 't zoet."

Psalms 77:6

Dit laatste heeft God in elk opzicht waar gemaakt!